

szegénység, a hátrányos helyzet ugyanakkor mindig is jelentős tömegeket érintett és ezen belül állandóan voltak olyan társadalmi csoportok, amelyek az adott létfeltételek között "bővítetten" termelték újra a bűnözés hagyományos formáit.

Itt kell megjegyezni, hogy a bűnözés - a szegénységgel összefüggésben kialakult bűnözés is - nem az egyes büntetőjogilag tilalmazott cselekmények mechanikus összessége, hanem a társadalompatológia, a deviancia sajátos megjelenési formája, társadalmi tömegjelenség. Mint Szabó András írja, "nem a társadalmi feltételeknek a személyiségre gyakorolt hatása érdekel tehát bennünket, hanem a személyesség mozzanatát nélkülöző társadalmi besoroltságnak a bűnözéssel való valószínűségi kapcsolata, ami statisztikai gyakorisággal mérhető, de lényege nem mérhetősége és megmértsége, hanem az a szociológiai mozgás, ami statisztikai szabályosságban csapódik le."²

Ennek tisztázására azért van szükség, mert a kutató szemlélet - de méginkább a közgondolkodás - gyakran összeecsúsztatja az egyedi bűnös akaratelhatározást eredményező okozatosságot a tömegjelenség kialakulását és újratermelődését előidéző társadalmi folyamatokkal. E hibás logika miatt kerülhet arra sor, hogy az egyedi antiszociális tett értékelésében jelentőssé válik a réteghovatartozás, vagy a foglalkozás. Holott ezeknek a tényezőknek a büntető felelősség megállapítása szempontjából nincs mérlegelhető értéktartalmuk. Szociológiai értelemben viszont - írja Szabó András - ezek az adatok azokat az életfeltételeket jelzik, amelyek egyrészt nagyobb gyakorisággal szülik a bűncselekmények alapjául szolgáló szükségleteket és konfliktusokat, másrészt a szükségletkielégítés és a problémamegoldás rendelkezésére álló eszköztárának sajátos voltát."³ Ebben az értelemben tehát sajátos létfeltételekben újratermelő bűnözésről van szó.

A két jelenség kapcsolata és egyre nyomasztóbb társadalmi jelenléte hozzájárul a létező szocializmus válságáról kialakult értékítélethez. A válságról hazai viszonyaink elemzése során bőven írtak már a történelemtudomány, a szociológia, a közgazdaságtudomány, a politológia és a szociálpszichológia neves képviselői. Úgy érzem azonban, hogy következtetések áttekintése e tanulmányban sem mellőzhető, hiszen az általam vizsgált folyamatok a társadalom alapstruktúrájában alakulnak és kapcsolódnak össze, s az általuk kiváltott társadalmi, hatalmi reakciók pedig a társadalompolitika több rétegében keletkeznek (így többek között a szociálpolitikában, a családpolitikában, a közművelődésben, a büntetőpolitikában). Úgy hiszem továbbá, hogy a válság mélységéről és intenzitásáról bővül a kép akkor, ha ezt a deviancia, ezen belül a bűnözés társadalmi összefüggéseinek megvilágításával is sikerül kiegészíteni. A hagyományos szociológiai szemléletben a deviancia és a bűnözés a társadalmi kohézió, az integráció, a közmegelégedettség, a morális egészség negatív diagnózisának egyik legfontosabb, bár kétségtelenül igen szélső értéket jelentő mutatója.

2. A "létező" szocializmus a válság kezelésre rendezkedett be

A vesztes második világháborút követően abban az országban, ahol oly ^{viszonylag} csekély múltja volt az önrendelkezést biztosító alapvető jogok gyakorlásának, a demokrácia megvalósítását tartották az egyik legfontosabb politikai célkitűzésnek. "A népi demokrácia - Erdei Ferenc megfogalmazása szerint - a demokrácia jellegzetesen harcosszerű formája. ... Az is velejár ezzel a módszerrel - írta -, hogy a harc közben nemcsak az ember személyes jogai, szerzett jogai

és tulajdona szenvednek elég sűrűn sérelmet, hanem maga a jog, a törvények is. Ez kikerülhetetlen velejárója a mi demokráciánknak és ez mélyen lényegéből következik. Nem a mai szabályok határozzák meg értelmét, hanem az törekvés, hogy a nép felszabadulási harca sikeresen és eredményesen haladjon előre."⁴ A többség hatalmának ígéretét a kisebbség felett bevalottan a hagyományos érték- és jogrend megsértése árán kívánták teljesíteni. A hagyományos értékeket őrző jogok megsértése során azonban éppen azok a történeti örökségek eshetnek áldozatul, amelyek nélkül viszont már a demokrácia sem funkcionálhat. Erre a veszélyre, valamint a demokrácia alappilléreit jelentő szabadság- és egyenlőségeszme érvényesülésének ellentmondásaira Moór Gyula Erdeivel egyidőben hívta fel a figyelmet. "A természettől fogva nem szabad és nem-egyenlő embereket akarják szabaddá és egyenlőbbé tenni. Ebben az antinómiában a természeti adottság és az erkölcsi ideál ütközik egymással össze"- állapította meg.⁵ Az emberiség újkori története ebben az értelemben is a természeti adottságok feletti uralom megvalósítása, erkölcsi ideálok realizálása. Maga a szocializmus is erre való kísérlet. Csakhogy - vetette fel a kérdést Moór Gyula - megvalósulhat-e egyidejűleg, az adott történelmi feltételek között a szabadság és az egyenlőség? A válasza ismét kételkedő: "Ha a demokráciának ez a két alapvető principiuma következetesen, korlátlanul s egymásra való tekintet nélkül érvényesül, akkor a szabadság elismerése a legnagyobb egyenlőtlenségekre, az egyenlőség erőszakolása pedig a szabadság megfojtására vezet."⁶ Ellentmondást látott a demokráciát eddig megtestesítő polgári demokrácia és a most célul kitűzött és eddig csak egy országban megvalósult népi demokrácia között. "A demokrácia - írta - elsősorban politikai demokrácia, vagyis államforma és az állampolgári szabadságjogok biztosítását s a politikai jogok egyenlőségét jelenti. Ezt a politikai demokráciát szokás újabban polgári demokráciának is

nevezni, szemben a gazdasági, szocialista, szociális, népi, kulturális vagy másfajta demokráciákkal, amelyek a demokratikus alapelveknek nemcsak a jogi és politikai életben, hanem ennél szélesebb körben való érvényesítését akarják."7 Ha most ezekből az elemekből csak egyet, a szociális demokráciát emeljük ki, újabb feloldhatatlan ellentmondásba ütközünk. "A szociális demokrácia - szögezte le - a demokratikus alapelvek közül főként az egyenlőség gondolatát hangsúlyozza ki. A szabadság elvének érvényesítésére a gazdasági életben kevesebb tere van, mert hiszen programja éppen a gazdasági szabad verseny megszüntetését s a közös jólét érdekében munkakötelezettség és munkafegyelem bevezetését kívánja meg. E célok érdekében többnyire a politikai szabadságot is korlátozhatja, sőt a politikai egyenlőség elvével is ellentétbe juthat, ha a szociális igazságot a diktatúra eszközével valósítja meg."8

Moór Gyula fejtegetésében tetten érhetők mindazok a feloldhatatlan ellentmondások, amelyek a következő, közel ötven év fejlődését végigkísérték és amelyek ma - a kereső történeti tapasztalatok birtokában - többek között a piaccal és a redisztribúcióval, a tulajdonviszonyok reformjával, a politikai és a közvetlen demokráciával, az emberi szabadságjogok érvényesítésének lehetőségeivel kapcsolatos heves vitákban különös aktualitással merülnek fel. Ma már azt is tudjuk, hogy a fent idézett kétkedések milyen mértékben tudatosodtak a hatalom korábbi birtokosaiban és azt is, hogy az Erdej által kívánatosnak ítélt áldozatokra mennyiben volt szükség az eredmények eléréséhez.

A mérleg talán kiegyensúlyozottabb lenne, ha a létező szocializmus nagyobb figyelemmel építkezett volna a nemzeti, történeti tradíció gazdasági, társadalmi örökségére. Rákosi Máttyás 1945-ben még ezt állította: "Elsősorban a saját erőnkéből, a magyar erőkből felépített demokráciát akarjuk. Ez a

demokrácia sokat fog kölcsön venni keletről, sokat fog kölcsön venni nyugatról, de ha megerősödik, magyar demokrácia lesz ... a demokrácia felépítése nem importcikk, annak itt kell teremnie magyar talajon és meg is terem, akármilyen nagyok is a nehézségek."¹⁹ Valóságban azonban - Berend T. Iván és munkacsoportja mai értékelése szerint - másként alakultak az események: "Az 1948-tól Magyarországon is kötelezőnek tekintett szocializmus-modell a Szovjetunióban alakult ki és nyert általános érvényű ideológiai szentesítést, mégpedig az 1928 és 1948 közötti évtizedekben megvalósult sztálini formájában."¹⁰ 1928-tól kezdve a szovjet szocializmus a véres diktatúra, a bürokratikus centralizmus, a mindent átható államszervezet uralma, a minden érdek- és politikai, sőt tevékenységi formát meghatározó diktátum és a szélsőséges társadalmi egyenlősítés útján jött létre. Bár Marx és Engels figyelmeztetett arra, hogy a "kommunizmus megvalósításának lokális, elszigetelt kísérlete, különösen az elmaradott országokban a 'fogyasztói kommunizmus', a szegénység egyenlősítése jegyében, bukásra ítélt törekvés."¹¹ A bukás azonban nem következett be, ellenkezőleg, a fennálló viszonyok ellenére a Szovjetunió kiállta a modern háború erőpróbáját, sőt szuperhatalommá emelkedett. Kérdés, hogy 1918 és 1948 között a szocializmust mennyiben tekintették a kortársak "válság-kezelő" társadalmi, gazdasági és politikai formációnak és mennyiben a harmónikus evolúciót szolgáló mechanizmus előkészítőjének. Ha az utóbbiként fogták fel és nem ismerték a vélt vagy a valódi hatalmi érdek oltárán feláldozott véráldozatok tényleges mértékét, akkor és csakis akkor érthető meg, hogy a szovjet rendszer a második világháború után általános nemzetközi tekintélyre tett szert. Ennek ^{is} tulajdonítható, hogy a relatíve elmaradott közép-európai ipari vagy agráripari országok Sztálin által hatalomra juttatott uralkodó körei ~~készek voltak a~~ ^{nek bízva a} szovjet modell alapján új alapokra helyezni hazájuk társadalmi fejlődését.

A mostanában megjelent történeti, közgazdasági, szociológiai alapmunkák tanulmányozása során mindinkább arra a következtetésre lehet jutni, hogy a létező szocializmus modellje azért tekinthető elméletileg is elhibázottnak, mert stratégiai lényege a "válság-kezelés", előfeltevése tehát a válság léte volt.¹² A szinte kizárólagos állami tulajdon - annak összenépi és szövetkezeti formája egyaránt -, a tervutasításos rendszer általános alkalmazása, a gazdasági és a jóléti, fogyasztói érdekek államosítása, az egyéni és a kisközösségi érdekek "összenépi alárendeltségének" megteremtése, az ellenségkép fenntartása, a véres politikai diktatúra és a bürokratikus centralista irányítási mechanizmus csak igen rövid ideig, meghatározott és jól körvonalazott célok érdekében legitimizálható. A második világháborút követő időszakban a háborús veszteségek, a több évtizedes gazdasági lemaradás, a félféudális gazdasági és társadalomszerkezet, a politikai hatalomért folytatott harc olyan közeget teremtett, amelyben a válságkezelő mechanizmus alapvető, stratégiai céljaként az extenzív fejlesztést lehetett meghirdetni. Nagyságrendekkel fejlesztették az ipari termelést minden más szféra rovására, és ez a termelőeszközök előállításának túlsúlyát jelentette. A korábban nem hatékonyan foglalkoztatott parasztság az új gazdasági nyomás és a kényszerrel történt mezőgazdasági kollektivizálás hatására átáramlott az iparba. Az extenzív fejlesztés további munkelőigényét az újabb "tartaléksereg", a nők munkábaállításával biztosították. Az iparfejlesztés mindenhatóságába vetett hit alapján a fogyasztási szintet a tűrési határ alá visszaszorították. Rövid távon, az extenzív fejlesztés kétségtelenül látványos adataival - így például a szén, a vas és az acél termelési eredményeivel, a felsőoktatásban részesülők részarányának növekedési mutatóival, a tömeges társadalombiztosítás és az ingyenes egészségügy megteremtésével - a rendszer sikeresnek tarthatta

működését. Különösen abban a helyzetben, amelyben az általános félelem légkörében eredményeket érhetett el a politikai harcokban is. Ártatlanul halálraítéltek és bebörtönöztek százait tüntették el a küzdőtérrel, tízezreket telepítettek ki és internáltak, további tízezreket ítétek el tervbűncselekmények, árdrágítás és beszolgáltatási kötelezettség elmulasztása miatt, összesen mintegy 650-700 ezer embert. Emellett 1948-ig 300 ezer hadifogoly még nem tért vissza az országba, a valódi vagy potenciális ellenfelek egy jelentős része pedig emigrált.

1953-ban alakult ki először olyan helyzet, amelyben a "válság-kezelés" már nem bizonyul hatékonynak. "A kiskorúnak tekintett és kezelt társadalom, az életszínvonalának alapos megnyírbálása és az örökös normafeszítések által elkészerített munkásság, a meggyötört falu és a megalázott értelmiség nagy tömegei egyre jobban elfordultak a hatalomtól" - írják Berendék. A magyar gazdaságban egyidejűleg megjelentek az egyensúlyzavarok.¹³ A válság-kezelésben keletkezett és arra intézményesült rendszer tehát öt évvel bevezetése után maga is válságot eredményezett.

A válság ugyan nyilvánvalóvá vált, de a robbanást sikerült elkerülni 1956-ig. Az 56-os forradalmat külföldi katonai beavatkozással fojtották el. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy az ezt követő konszolidáció időszakában nem teremtették meg azokat az intézményes változtatásokat, amelyek az extenzív fejlődési szakaszból az intenzívre való áttérés alapfeltételéül szolgáltak volna. A helyzet 1985-ig alapjában véve változatlan maradt, hiszen 1968-ban a reformkísérletet visszarendeződés követte, az 1970-es évek vége óta pedig - a válságelodázó kísérletek ellenére - a társadalmi és gazdasági élet minden területén megnyilvánul a hosszú távú, harmónikus társadalmi és gazdasági fejlődés stratégiájának hiánya, az intenzív fejlődés feltételeinek megteremtése.

Az extenzív fejlődési szakasz egyébként a létező szocializmus országában - történeti adottságaikból következően - elkerülhetetlen volt. Elkerülhetetlennek tűnik egy olyan válságperiódus kialakulása is, amely az extenzív fejlődésből az intenzívbe való átmenet során keletkezik. Szelényi Iván értékelése szerint ez a fajta válság a tőkés világban az 1929-33-as években érte el csúcspontját, csak hogy amíg ott a túltermelés és a kereslethiány, addig itt pedig a túlfűtött beruházási hajlam és a túlkereslet volt a jellemző. A két rendszer ebben az értelemben egymás tükörképévé vált,¹⁴ s hogy ez így alakult, az a társadalomirányítási rendszer eltérő jellegéből következett.

Az extenzív fejlesztés egyik alapvető problémája az volt, hogy az ország adottságaival ellentétes, de a huszadik század második felére már elavult, korszerűtlen utat erőltettek Magyarországra. A termelésszerkezetváltást, a szocialista "tőkefelhalmozást" ugyanakkor igen rövid idő alatt kívánták elérni. 1948-1951 között a felhalmozási ráta a korábbi 5-6%-ról 50-55%-ra nőtt, az infrastrukturális beruházások aránya 50%-ról 30%-ra esett vissza, a mezőgazdaság részesedése jelentősen csökkent, az egy főre jutó reálkeresetek is 22%-kal estek vissza. Ezek az adatok az iparfejlesztés mindenhatóságába vetett torz hitet tükrözték. Az erőltetett beruházás mindenekelőtt ipari jellegű volt, amelynek több mint felét a szén, a vas és az acélipar fejlesztése vette igénybe.¹⁵

1956 után a gazdaságpolitika fő tendenciáiban fennmaradtak azok a korábbi fejlődési szakaszhoz szervesen kapcsolódó tendenciák, amelyek konzerválták az extenzív fejlesztést és az elmaradottságot. Bár az iparosítást átmenetileg nem a mezőgazdaság rovására folytatták és mérsékeltek, de folyamatos életszínvonal-emelkedést biztosítottak, mégis az 1980-as évek közepéig az iparosítási politika szerkezeti elemei nem változtak; az ipari beruházások

kétharmadát-háromnegyedét mindvégig az energia- és nyersanyagprogramok szívták fel. Az infrastrukturális fejlesztést szigorúan alárendelték az iparosításnak. A tulajdonviszonyok változatlanok maradtak és megőrizték a tervutasításos rendszert is.¹⁶

Az 1948-49-es államosítással megszűnt a tőke magántulajdona, a tervgazdálkodás pedig "leváltotta" a piacot. Mindezt abban a meggyőződésben valósították meg, hogy ádozatok árán ugyan, de ebben a mechanizmusban az extenzív iparosítással együtt létrejön a termékbőség, megteremtődik a fejlett társadalom minden áldása és egyúttal megszűnnek az alapvető és mind ez ideig antagonisztikus "osztálykonfliktusok" is.¹⁷ Ehelyett azonban a bürokratikus centralista redisztribúció hosszú ideig tartó egyeduralma alakult ki, amely - átmenetileg, nagyon alacsony szinten és nivelláló módon - valóban megteremtett egyfajta egyenlőséget vagy még inkább "egyenlősdi". A keleti és a nyugati társadalmak szerkezetének vizsgálatából azóta nyilvánvalóvá vált, hogy önmagában sem a piac, sem a redisztribúció nem alkalmas az egyenlő esélyek megteremtésére. A szocialista redisztribúció létrehozott és újratermelt bizonyos egyenlőtlenségeket, amelyeket sok tekintetben piac egyenlősítő mechanizmusai ellensúlyoztak. (Figyelemre méltó, hogy a jóléti kapitalizmus piaci rendszere által létrehozott, sokkal nyíltabb egyenlőtlenségek az ott működtetett redisztribúcióval ellensúlyozhatók.¹⁸) A minden piacot nélkülöző, monolitikus irányítási mechanizmussal működtetett redisztribúció csak arra képes, hogy összemossa az egyének és a természetes közösségek termelői és fogyasztói érdekeit, útját állja a társadalom innovatív fejlesztését szolgáló, motiváló érték artikulációjának. Az így kialakult sajátos tulajdoni sruktúrában megmerevednek azok a hatalmi viszonyok, amelyek egyébként a megújulás küzdelmeinek szinterei lehetnének. Összemosódnak azok a politikai

szférák, amelyek egyébként a természetes szükségletek szintjén elkülönülnének. Ezért fordulhatott elő, hogy a gazdaságpolitikának szolgamódon rendelődik alá a szociálpolitika, az iskolapolitika, a családpolitika stb. Ezt a helyzetet Ferge Zsuzsa a következőképpen jellemzi: "A társadalmi és a gazdasági érdekek különeműségének tagadása - a legelemibb létérdekek megoldása után - oda vezetett, hogy a két érdek egymás erősítése helyett fojtogatni kezdte egymást. A szociális szempont gazdaságra kényszerítésével például a munkabiztonsággal párosított 'teljes foglalkoztatás' gátolta a termelés átstrukturálódását; tömegesen létesített igénytelen, korszerűtlen munkahelyek konzerválták az irracionális termelési-fogyasztási szerkezetet."¹⁹ Ebben a mesterségesen megzavart érderendszerben a szegénységtől a bűnözés megszűnéséig minden alapvető politikai célkitűzés automatizmusokra volt bízva, abban a hitben, hogy az alapok megteremtése után a rendszer minden további korrekció nélkül képes a kívánt eredmények elérésére. Amikor azután időről-időre kiderül, hogy az automatizmusok nem működnek, a kívánt hatás késik, elmarad vagy éppen ellentétes eredmények alakulnak ki, akkor sem a rendszer alapelemek kérdőjeleződnek meg, hanem újra és újra "válságkezelésre" áll át a társadalomirányítás.

Ilyen korrekciónak számít például a kötelező mezőgazdasági beszolgáltatás megszüntetése és a mezőgazdasági termékek korlátozott piacának elismerése az 1950-es évek végén, a szakértelem, a felkészültség, a tudás korlátozott elismerése az 1960-as évek végén vagy a "kvázi tervutasítás" bevezetése és a "kvázi piac" kialakítása az 1970-es évek elején, a második gazdaság legalizálása az 1980-as évek elején. Az említett intézkedések lényegesen befolyásolták a lakosság életkörülményeinek alakulását, hozzájárultak egy, a korábbinál magasabb életszínvonal létrejöttéhez, a társadalom- és gazdaságirányítási

mechanizmus egésze szempontjából azonban csak korrekciós módosításnak voltak tekinthetők.

Az extenzív fejlődés első szakaszában az 1960-as évek végéig a mobilitás rendkívül gyors, a társadalom tagjainak többségét érintő folyamat volt. A második világháború előtt a magyar felnőtt lakosság 40-45%-a volt valamilyen mértékben termelőeszköz tulajdonosa (törpebirtokos, birtokos, kisiparos, kiskereskedő, földbirtokos, tőkés).²⁰ A háború befejezése után 5-6 évvel Magyarországon ez a réteg gyakorlatilag eltűnt.²¹ A szocialista szektorban foglalkoztatottak aránya 1968-ban elérte a 95%-ot.²²

Az extenzív iparosítás következtében a mezőgazdaságból élő népesség száma felére csökkent (az 1930. évi 53,3%-ról az 1970. évi 23,8%-ra). Ennek megfelelően nőtt az iparban, ezen belül az energia- és alapanyag előállításban foglalkoztatottak aránya. Folyamatosan nőtt a keresők körében a szakmunkások, betanított munkások, termelésirányítók, szakértelmiségiek és az egyszerű szellemi foglalkozásúak számszerű jelenléte. Az ipari munkásság több mint fele még az 1970-es évek elején is elsőgenerációs munkás.²³

Ezt a rohamszerűnek tekinthető mobilitást - különösen az első időben - nem kísérte azonos mértékű urbanizáció, de ami ennél is fontosabb lett volna, a lakosság életkörülményeit jelentősen befolyásoló infrastrukturális fejlesztés. A város és a falu fejlődésében megmaradt a szakadék. Az iparban megélhetést keresők jelentős része nem lehetett letelepült városlakó. Különösen erősen sújtotta a szakképzettséggel nem rendelkező vagy azt megszerezni nem tudó tömegeket a kétlakiság, a munkásszálláson kialakuló hátrányos létforma, az ingázás. A munkásság jelentős része megtartotta községi lakóhelyét és jellemzővé vált a családok, a háztartások foglalkozási vegyessége. (A munkások egynegyede, a parasztság egyharmada él ma is vegyes,

legtöbbször munkás-paraszt háztartásban.)²⁴ A mezőgazdasági munkáslétből az ipari munkáslétbe történő átlépés nem feltétlenül jelentett tehát felemelkedést, sőt jelentős tömegek a folyamatot megélhetési kényszerként élték meg, amely súlyos megrázkódtatásokkal járt az egyének és természetes kisközösségeik számára. Hirtelen megszűnt a nagycsaládi paraszti életforma létalapja, értékválság alakult ki a generációk közötti tradíciók, szokások, normák átörökítése során. A kezdeti jelentős életszínvonalromlás alapvető megélhetési gondokkal szembesítette a gyökereiktől megfosztott milliókat. Nem véletlen tehát, hogy az utolsó másfél-két évtizedben - a konszolidáltabb viszonyok eredményeként - megindult az iparból a mezőgazdaságba egy viszonylag alacsony szintű, de azért jól érzékelhető visszaáramlás.²⁵ Igaz, ez a folyamat a fentiekén kívül összefügg még a mezőgazdasági termelésszerkezet műszaki modernizációjával, az ott felmerülő szakember-szükséglettel, a mezőgazdasági termelés korlátozott piacosításával és az ebből fakadó jobb kereseti lehetőségekkel is.

Az extenzív fejlődés további lehetőségeinek kimerülését az utóbbi évtizedekben már a társadalmi mozgás mutató^k is jelzik; általában lassult a mobilitás és jól érzékelhetőek bizonyos rétegek önreprodukciói. Harcsa István az extenzív fejlesztési pályáról való elrugaszkodás nehézségeivel hozza összefüggésbe a változásokat, "az értelmiségi réteg reprodukciójának beszűkülését, a segédmunkások önreprodukciójának növekedését, a vezetők körében az alacsony iskolai végzettségűek változatlan mértékű újratermelődését."²⁶

A túlméretezett és elhúzódó extenzív fejlesztés, a gazdaság- és társadalomirányítás sajátosan válságkezelő mechanizmusai, a társadalmi önreprodukciós folyamatok kialakulása természetesen az egyéni és a réteg- "aspirációk" hiányában is érzékelhető. Az 1960-as évektől az 1980-as évek

elejéig folyamatosan javult az életszínvonal, de rögzült a korábban kialakult jövedelem-nivellálódás. Ha az egy főre eső személyes jövedelmet a munkásság körében 100-nak vesszük, akkor ez az érték ma a szövetkezeti parasztságnál 101, a kettős jövedelműeknél 107, a szellemi foglalkozásúaknál 127.²⁷ A munkából szerzett jövedelmek adatai azt mutatják, hogy a szakképzett, innovatív értékű, kreatív munkát még mindig nem értékeli a társadalom. A kétségtelenül létező társadalmi egyenlőtlenségek nem a végzett munka hatékonyságához vagy a termelékenységhez fűződnek. Az alacsony bérek a családokat arra ösztönözték - állapítja meg Laki -, hogy munkaképes korú tagjaik közül minél többen vállaljanak munkát, mivel a jövedelem növelésének ez volt az egyetlen módja. Így a családok jövedelmét sokkal inkább a keresők száma, a kereső-eltartott arány határozta meg, mint a végzett munka jellege, vagyis a munkamegosztásban elfoglalt hely.²⁸ Ez a tendencia hosszú távon csökkentette a szellemi tevékenység, a szakértelem társadalmi presztízsét, fékezte a társadalom szerkezetének minőségi átalakulását, az extenzív fejlesztés konzerválását váltotta ki, emellett kedvezőtlenül hatott az oktatás, az iskola rendszer minőségi fejlesztésére is.

A munkabérek alacsony szinten tartásának indoka hosszú időn keresztül az volt, hogy a szükségletek jelentős részének kielégítésére társadalmi juttatások formájában - a reális szükségletnek megfelelően - kerül sor. Már az 1970-es években kiderült azonban, hogy a társadalmi juttatások színvonala és mértéke nem képes kielégíteni a lakosság jogos igényeit, így a megélhetés döntő forrása továbbra is a munkajövedelem maradt. A társadalmi juttatások ugyanakkor hozzájárultak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez, s egyben az újratermelődésük folyamatait is markánsan befolyásolták.²⁹ A világos érdekérvényesítés hiánya, az egymásba mosódó politikai szférák divergáló

hatása, a gazdaságpolitika primátusa eredményezhette az elvileg ingyenes egészségügy, oktatás és a kultúra javainak területileg, illetve társadalmi rétegek szerinti egyenlőtlen elosztását. Így alakulhattak ki azok a szocializmusban sajátos "rejtett dimenziók", amelyek dezorientáló hatásuknál fogva megváltoztatták a termelésben kialakult egyébként természetes társadalmi struktúrát.

Az extenzív fejlesztés abszolút korlátokba ütközik a fejlődésnek abban a szakaszában, amikor azért szűnik meg a termelékenység fokozásának lehetősége, mert kimerült a munkaerő-tartaléksereg utánpótlása. A továbblépést már csak a technikai fejlesztésből származó források biztosíthatják, amelyek felértékelik a szakértelmet. Itt szűnik meg az elosztásból fakadó nivellálódás termelési, gazdasági alapja és beindulnak a verseny társadalmi differenciálódást eredményező folyamatai. Ha ezeket a folyamatokat a társadalomirányítás intézményesített eszközökkel nem segíti, akkor az elmozdulások itt is a "rejtett dimenziókban" játszódnak le. Ez volt az egyik mozgatórugója az ún. "második gazdaság" kialakulásának. A másik - az előbbivel szorosan összefüggő - motiváló tényezőt Gábor R. István a hetvenes évek végén abban látta, hogy a gazdasági aktivitás magas szintjén, a majdnem teljes körű foglalkoztatottság helyzetében beáll a munkaerő-túlkereslet tartós állapota, amely a gyenge hatásfokú ösztönzés folytán teljesítmény-visszatartással párosul. Ez - az önkímélés alapján kialakult - munkaerőtöbblet a második gazdaság energiaforrása. A szocializmus körülményei között állandosuló hiány ugyanakkor az említett aktivitás számára kedvező értékesülési feltételeket biztosított.³⁰ A mezőgazdaságban végzett árutermelő és önellátó tevékenység, a munkaidő utáni illegális termelés és szolgáltatás, a borraavaló, a hálapénz és a csúszópénz, a pénzkölcsönügyletek, a lakások bérbeadása fokozatosan megnyitotta a "kvázi

piacot", amely azután a nyolcvanas években legális, többé-kevésbé a gazdaság integrált részeként működő piaccá formálódott. Ez a piac persze ma is csak részlegesen tekinthető, hiszen a termelésnek csupán korlátozott területére jellemző. Méretei azonban nem elhanyagolhatóak. 1983-ban már a nemzeti jövedelem 14-15%-a, a munkajövedelem 27%-a származott ebből a forrásból.³¹ A magyar családok legalább háromnegyed része vesz részt valamilyen formában a második gazdaságban. Ez a folyamat egyes korábban kialakult egyenlőtlenségeket enyhített. Szelényi és Manchin szerint a másodlagos piaci mechanizmusok azoknak a mezőgazdasági fizikai munkásoknak a szociális helyzetén enyhített leginkább, akik az első gazdaságból a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek és jövedelmük nagyobb részét a második gazdaságban keresték meg.³² Miután azonban a második gazdaság viszonylag hosszú ideig nem volt egyértelműen legális, de legalábbis intézményesen nem integrálódott teljesen a gazdaságirányításba, nem járulhatott hozzá a megfelelő mértékben a szerves és harmonikus fejlődéshez, például a város és falu közötti különbségek csökkentéséhez, a falu infrastrukturális fejlesztéséhez. Ezzel egyidejűleg jelentős önkiszákmányolással járt mindazok számára, akik ilyen módon vállalkoztak, hiszen napi 1-3 órás többletmunkával küzdhették le a jövedelemkülönbségekből fakadó hátrányokat.³³ A társadalom tagjainak többségét az életszínvonal megőrzésének vágya ösztönözte az új lehetőségek kihasználására. 1979 és 1985 között már nyilvánvaló volt, hogy megszűnt az extenzív fejlesztés társadalmi termelést gazdagító hatása, tehát a második gazdaság legalizálása ismét nem koncepcionális, stratégiai lépés volt, hanem a válságkezelés új formája. Az említett időszakban a nemzeti jövedelem és a lakosság jövedelmének átmeneti növekedése a második gazdaság legalizálásának eredményeként fogható fel.³⁴ Válságkezelő mechanizmusként sikeres lépésnek

nyilvánítható, hiszen bizonyos rétegek számára életszínvonal-emelkedést jelentett, a többség számára lehetővé tette a korábbi életszínvonal megőrzését. Stratégiaileg jelentős, hosszú távú hatása azonban már nem volt ilyen egyértelmű. A második gazdaságban legalizált piac ugyanis egyúttal az uralkodó piac melletti másodlagos szférát is jelentette. Ezzel a lépéssel kerülte el a politikai vezetés azt, hogy a társadalmi nyilvánosság szembenézzon az első gazdaság nyílt válságával. A második gazdaság legalizált léte ugyanakkor nyilvánvalóvá tette az állami munkaadói monopólium megtörését, az első gazdaságban uralkodó bérezési, elosztási rendszer erős torzulásait.³⁵ Hosszú távon a második gazdaság új ellentmondásokat is termelt. Erősítette az új vállalkozói réteg és a káder-elit összefonódását úgy, hogy az előbbi privilégiumává vált a vállalkozói tőke egy részének birtoklása, az utóbbinál pedig a korábbi bürokratikus privilégiumok váltak valóságos forgatható tőkévé a szűkösen méretezett javak és szolgáltatások piacán. Ezzel ellentétes irányú tendencia érvényesült a társadalom perifériáján. "A társadalmi hierarchia legalján - írta Szelényi és Manchin - találunk olyan csoportokat, amelyeket a piac sem támogat, de szakértelmük és/vagy tőkéjük sincs ahhoz, hogy bekapcsolódjanak a piac működésébe, így tehát a redisztributív szektor relatív csökkenése következtében ezek az emberek rosszabb helyzetbe kerülhetnek, mint amilyenbe a piaci reform előtt voltak."³⁶ Az újonnan keletkezett ellentmondások társadalmi kezelésének mikéntjéről még korai lenne nyilatkozni. Feltehetően most ezekben jelennek meg azok a "társadalmi csapdák", amelyekből már nem valószínű, hogy a válságkezelés kézi vezérlésű módozataival ki lehet jutni.

Az elmúlt közel ötven év történetében tehát az alapvető létfeltételeket meghatározó folyamatok minden szférájában - a termelésben, az elosztásban, a gazdaságirányításban, valamint az e tényezők által meghatározott mobilitásban és ösztönzésben - a társadalomirányítást a válságkezelés jellemezte. Megítélésem szerint ennek tulajdonítható a napjaink társadalmában mélyen gyökerező értékválság, az a közérzet, amely áthatja a az emberek természetes közösségeinek és intézményeinek létét.

3. Válságkezelés és értékválság

Az értékválság lényegét talán Losonczi Ágnes szavai jellemzik legpontosabban: "A szocializmus dilemmája éppen az, hogy eszmeileg kiérlelt, a konkrét létfeltételekkel nem - vagy nem mindig - adekvát értékrend elfogadtatására törekszik, még ki nem fejlődött társadalmi feltételek között, kifejlesztett eszmék megvalósítására. Minden beváltott eszme és beváltott cél arra jó, hogy utat nyisson azok felé, amelyeket a most megvalósulóktól eleddig nem lehetett látni. A nagy eszményekből darabokat tör le a megvalósítás, s az utópiák gyakran elfáradnak, amíg az álmokból a valóságba átkerülnek."³⁷ Ahogyan erre már korábban utaltam, s ahogy ez a fenti idézetből is kiderül, a létező szocializmus, ideológiai síkon saját rendszerét lezárták, befejezettnek tekintette. Ebből a hibás szemléletből fakadt az, hogy automatizmusokban bízott és a gyakorlati megvalósulás során felmerülő problémákat már csak válságkezeléssel orvosolhatta. A lépéskényszer mindig taktikai jellegű beavatkozást követelt és mindig csak abban a szférában és

olyan mértékben, ahol és amennyiben a feszültség azt nélkülözhetetlenné tette. A hosszú távra meghirdetett stratégia értékei így az emberek tudatában, a társadalom közérzetében lassan erodálódtak. Ambivalencia, bizalomhiány alakult ki, annak ellenére, hogy viszonylag hosszabb időn keresztül sikerült megteremteni a létbiztonságot, sőt, közel másfél évtizeden keresztül folyamatosan nőtt az életszínvonal, javultak az életkörülmények. A marxizmus - írja Hankiss Elemér - a forradalmi cselekvés etikája. A társadalmi konszolidáció és reformok korában viszont a forradalmi etika szabályrendszere működési zavarokkal küzd.³⁸

A háborút megelőző, a háborús, majd az ezt követő időszakban az ország, a nemzet identitása, önbecsülése megingott, súlyosan sérültté vált. Az üldözésből fakadó bűntudatra, az üldöztetésből származó sérelmekre nem kapott sem feloldozást, sem panaceát. A forradalmi etika szellemében inkább erősödött a Hankiss által "bűntudatkeltő" kampánynak nevezett pszichológiai diktatúra. Maga a nép háborús bűnösnek számított, egyes rétegei pedig kuláknak, ingadozó középparasztnak, munkásarisztokratának, osztályellenségnek, lumpenproletárnak.³⁹ A monolitikus ideológiai, politikai rend és a szocialista gazdálkodás megteremtése érdekében alkalmazott diktatúra nem vagy csak ideig-óráig volt képes a tömegek érzelmi mobilizálására. Az erősödő hatalom a marxizmus egyeduralmát hirdette meg, amelynek Magyarországon viszonylag szűk körben - a munkásmozgalomban - voltak hagyományai. Az uralkodóként deklarált értékrendet azonban nagymértékben devalválta az a folyamat, amelyben a politikai hatalom-ért folyó belharcban saját legjobb erejét emésztette fel az akkor már uralkodó párt.

A háború befejezése után a nyugati társadalmakban megindult a hagyományos értékrend megújítása. Nálunk ez a folyamat nem valósulhatott meg, hiszen az új rend a korábbi tagadásán alapult és vele minden - a folyamatosságot biztosító - szerves kapcsolatot felszámolni igyekezett. A tömegek ezt a fordulatot nem tudták, nem akarták végrehajtani így a korábban együtt létező négy értékrend - a hagyományos keresztényi, a puritán felhalmozó, a fogyasztói hedonista és a munkásmozgalmi értékrend - életmódot szabályozó szerepe megmaradt. Hankiss szerint "négy értékrend bizonyos elemei vannak tehát jelen a magyar társadalom tudatában és mindennapi gyakorlatában, anélkül, hogy - a hagyományos keresztény értékrendet kivéve - határozottan, világosan megfogalmazott, az emberi viselkedés és együttélés minden területét szabályozni képes értékrenddé, értékke állnának össze, nem törekednek pregnanciára; inkább rejtteni, vagy a többi értékrendszerrel egybemosni igyekeznek sajátos színeiket".⁴⁰ Így tulajdonképpen hatékonyságuk csekély volt. Arra viszont alkalmat nyújtott e sajátos többrétűség, hogy értékzavart idézzen elő. Hozzásegített a kettős struktúra kialakulásához, a hangoztatott elvek és a cselekvési gyakorlat tartós eltéréseihez, végsősoron az alakoskodás, a hazugság szentesítéséhez a társadalmi érintkezés legfontosabb területein. A család és az iskola, mint a szocializáció legfontosabb értékátörökítő intézményei is ebben a csapdában vergődtek. A legalapvetőbb kérdésekben sem voltak képesek viszonylag racionális, modellértékű és egymással harmonizáló normákat közvetíteni. Magának a konform magatartási mintának hiányoztak és ma is hiányoznak a tartósan érvényes elemei.

A negatív identitást - ahogyan e jelenséget Csepeli György nevezi - a sokféle és gyors mobilitás (individuális és kollektív, vertikális és horizon-

tális) tovább növelte azzal, hogy e folyamatok következtében sérült a réteg és osztályidentitás is.⁴¹ A mobilitás - különösen, ha viszonylag rövid idő alatt lejátszódó folyamat és akár az életmódban, akár a munkakörülményekben lényegi elemek megváltozásával jár - az egyéntől rendkívüli áldozatokat, erőfeszítést követel, alkalmazkodókészségét igen nagy próbának teszi ki. Bauman szerint minél nagyobb az alkalmazkodáshoz szükséges intellektuális tőke, annál nagyobb az esély arra, hogy tartós személyiség-sérülés nélkül valósuljon meg a folyamat.⁴² A társadalom szinte minden rétegét érintő mobilitási hullám természetes következménye, hogy az életmód kényszerű megváltozásával összefüggésben devalválódnak a legfontosabb tradicionális értékek. A változások elszenvedőjét mindez egész korábbi életformájával és az abból fakadó értékekkel szembefordíthatja, annyira, hogy képtelenné válik a hagyományos értékek egy részének megőrzésére is. Így az egyén végsősoron elveszítheti eszközeit arra, hogy az új feltételek között újjászervezze életét.⁴³ Különösen nagy esély van erre akkor, ha a nagyívű mobilitás hullámán érkezőket nem fogadja egy nyitott, de már tradíciókkal rendelkező, identitás tudatában viszonylag erős társadalmi közeg. A magyar mobilitás folyamatában a kezdeti időszakban az elmozduló tömegek nagy része anélkül vesztette el korábbi réteg- vagy osztályidentitását, hogy helyébe újat találhatott volna. Ehhez hiányoztak a szerves fejlődésből következő átvehető hagyományok, az erős ipari munkástradíciók, de hiányoztak azok az életfeltételek is, amelyek az integrációt elősegítették volna. Erről a kétlakiság tömeges kialakulásával összefüggésben már kifejtettem állásponatomat. A későbbi időszak sem kedvezett az osztály- vagy réteghőzsió kialakulásának, hiszen a közösségformálódáshoz, a közösségi tudat kialakításához végig hiányoztak az ezekhez egyébként

szükséges stabil és hosszú távra érvényes stratégiák, az önszerveződés politikai eszközei, az érdekkifejezéshez szükséges bizalom, a demokrácia intézményrendszere.

A létező szocializmus nemcsak a munkamegosztás strukturájában fékezte a közösségi képződmények kialakulását, hanem mindenféle korábban meglévő természetes közösségi kohéziót gyengített, újak kialakítását pedig nem motiválta. Az eredeti szocialista tőkefelhalmozás során a még jelentős arányban meglévő családi termelés létalapja szűnt meg. A majdnem kizárólagos szocialista szektor - a korábbi kisközösségi kohézió csökkentésével egyidejűleg - a gondoskodó állam nagy ernyője alá vonta az egyént. Ezt a folyamatot erősítette, hogy - az újabb munkaerő-tartalék, a nők tömeges munkábaállítással párhuzamosan - központosították és államosították a szociális szolgálatokat. "S ezzel - miközben sok évtized mulasztását pótoltuk egyben - az emberek és közösségek tevékenységének és felelősségtudatának köréből kiemeltük a szociális kérdések csaknem teljes együttesét." - írja Hankiss.⁴⁴ Ez a családi funkciók további csökkenését eredményezte. Az extenzív gazdasági fejlődéssel szorosan összefüggő tendencia mellett, a szocializmus építésének kezdeti időszakában politikai megfontolások is erősítették a család megítélésével kapcsolatos társadalmi bizonytalanságot. Igazi értéknek csak a közéleti, az újjáépítő, a termelő- vagy a politikai munkát tekintették. "A családokat ezekkel szemben úgy ítélték meg - írja Ferge Zsuzsa -, mint a magánélet felé visszahúzódó, a közzel szembe forduló szférát. Mindennél volt mélyebb oka is a családdal szembeni fenntartásoknak. Az osztálytársadalom családjáról régtől fogva tudott volt, hogy az a társadalmi helyzetek - kiváltságok és hátrányok - átörökítésének egyik legfontosabb közvetítője.

Platón óta számos - szocialista és nem szocialista - utópia vagy radikális reformterv ezért a családi keretek felbomlasztását, a felnövekvő generáció intézményes, közösségi nevelését tekintette ideális megoldásnak, s a hagyományos családot elutasította."⁴⁵ A család társadalmi szerepének csökkentése tehát nemcsak gazdasági szükségszerűség, hanem a hivatalos ideológia része is volt. Ezzel egyidejűleg viszont nem alakult kis pontos elképzelés a család jövőjét illetően.⁴⁶

A család mint intézmény azonban ellenállt az utópikus elképzeléseknek, és bizonyos mértékig, bár nagy nehézségek árán, alkalmazkodott a nagy társadalmi változásokhoz. Ennek megfelelően belső szerkezete is átalakult. A nők tömeges munkába állásával több csatornán érkeztek társadalmi hatások a közösségbe, s így az nyitottabbá vált. Megnőtt érzelmi jellege, ez vált dominálóvá a korábbi termelő, kisközösségi érdekvonásokkal szemben. Sok tekintetben demokratikusabbá vált mind a gyermekek, mind a házaspárok számára. Értelemszerűen csökkent a férj, az apa tekintélye. Mindezeknek a végeredményben pozitívan értékelhető átalakulásoknak a következtében - azok mellékhatásaként - mégis sérülékenyebb, labilisabb intézménnyé vált. Ezt bizonyítja például a válások nagymértékű emelkedése. (Amíg 1949-ben a tizenöt évesnél idősebb népességnek csak 1,3%-a volt elvált, addig 1980-ban 5,8%-a.)

E változások ellenére a család bizonyos alapvető funkciókat továbbra is megőrzött. Így a gyermekek elsődleges szocializációját, tehát a társadalmi együttéléshez szükséges alapvető ismeretek, értékek, normák elsajátíttatását és így a család új tagjainak elsődleges integrálását a társadalomba. Továbbra is keretei között zajlott a regenerálódás, a munkaerő újratermelése stb.⁴⁷ A családnak a társadalmi reprodukciós folyamatokban játszott tényleges szerepére

még visszatérek. Most csak arra kívántam utalni, hogy a család tényleges társadalmi funkciójának változása és az ezzel kapcsolatos állami politika olyan zavarokat idézett elő, amelyek hosszabb ideig gátolták a családnak mint az alapintézménynek a megfelelő elismerését, az állami szintű családpolitika kialakulását. Így közvetve és közvetlenül károsan befolyásolták a családi keretekben megmaradt feladatok ellátását is.⁴⁸

A családtól deklaráltan átvállalt funkciók szolgáltatás formájában történő társadalmi megoldása osztozott más társadalompolitikai feladatok sorsával. Kibontakozását és reális fejlődését fékezte az automatizmusokba vetett tévhit, amely azután fokozatosan a Sajó által "állami túlvállalásnak" nevezett jelenséghez vezetett. "Az állam olykor alanyi jogként is megvalósítandónak nyilvánít nem teljesíthető elrendezéseket. Ezek sietős érvényesítési kísérleteiből esetenként rendzavaró diszfunkciók származnak, mivel a ténylegesen elosztható javak - a rendelkezésre álló, kórházi, iskolai férőhelyek - nem fedezik az egyébként elismert igényeket. Hivatalosan azonban e hiányokról csak részlegesen vehetnek tudomást, így a javakhoz jutás, illetve azok elosztása olyan rendet követ, mely a hivatalossal nem fér össze, hiszen ez utóbbit az állam jószerivel tudomásul sem veheti." Az embereknek - írja Sajó - már nem az az érdeke, hogy a másik betartsa a társadalmi együttélés normáit, hanem éppen ellenkezőleg: abból van haszna, hogyha a másik megszegi a normát és viszont. Vagyis kialakul végül is a kölcsönös normatörésekből képződő hasznok társadalmi cseréje, miközben azért fennem lobogtatjuk a megtört normák érvényességének látszatát.⁴⁹

E kettőség eredményeként az intézmények elvileg ingyenes szolgáltatásai áruvá váltak a spontánul, illegálisan létrejött piacon. Az ár pedig vagy

pénzbeli, vagy természetbeni ellenszolgáltatás volt (az utóbbi a másik oldalon felmerülő szükséglethez tapadt és legtöbbször csak meghatározott hatalmi vagy szakértelemhez kötött pozícióból volt "megfizethető"). Ez a mechanizmus - miután az alapszükségletek szintjén, az élethez, egészséghez, továbbtanuláshoz való jog érvényesítése terén működött - alapvető ellentmondásokat hozott létre és reprodukált. Hiszen akinek sem valódi, sem pozícióbeli tőkéje nem volt annak szükségleteit ez a rosta kihullajtotta. Az elmaradt szükségletkielégítésből fakadó kár mellett a demoralizáló hatás sem mellőzhető. Még a valóságos piaci értékrendben is lehetnek oly erők az ún. sikeraspirációk, hogy feloldják az erkölcsi gátlásokat, hiszen kiélezett versenyhelyzetben a pénznek különösen nincs "szaga". Ha a piac nem legális, sőt rejtett és az alapvető szükségletek mentén alakul ki, akkor a demoralizáló hatás még erősebb. A deklarált elvek árnyékában működő, azzal ellentétes gyakorlat tartósan motivál normaellenes cselekedetekre és az általánosan elfogadottá válhat.⁵⁰ E területen a normaellenes magatartások két szintje alakul ki. Az egyik azok körében, akik így vagy úgy ebben a társadalmi "játékban" részt vesznek, ismerik a játékszabályokat és adottságaikból eredően módjuk van arra, hogy abba "eladóként" és "vevőként" bekapcsolódjanak. Itt a társadalmat átszövő és antiszociálisnak minősített, de tényleges tetteiben ritkán leleplezett korrupcióról van szó. A másik szint a "játékból" kirekesztettek körét öleli fel, akik csak a leghagyományosabb normák megszegésével képesek bekapcsolódni a meg nem hirdetett versenybe. S mivel tetteik minden előbbi "játékos" érdekét sértik, így többnyire elnyerik méltó büntetésüket. Többek között ennek a mechanizmusnak is tulajdonítható, hogy az ún. felfedezett bűnözés nem reprezentálja a társadalom valódi bűnözését,

hiszen a felfedezett elkövetők között lényegesen több a hátrányos helyzetű, iskolázatlan, szakképzettséggel nem rendelkező, kirekesztett szegény. Az azonban valószínű, hogy minél kiterjedtebb a normaellenes magatartások egyik szintje, annál jobban szélesedik a számba vehető és bűnözésként kezelt másik szint is.

Az "állami túlvállalás" az intézmények működésében is zavart idéz elő. Deklarált ingyenes szolgáltatása vagy árujellegű ölt a valóságban, vagy alulteljesítésre ösztönöz, hogy azután valóságos áruként jelenhessen meg az illegális piacon. Miután az intézmény teljesítménye - a bürokratikus centralizmusban, a legális piac nélkül - nincs értékelve, a rendszer tudományos, technikai, szervezeti megújulásra képtelenné válik. Működésében egyre több a diszfunkcionális elem. Tevékenysége egyre kevésbé igazodik a változó szükségletekhez, hiszen működése nem ezektől, hanem a "költésvetés jóindulatától" függ. Ez utóbbi határozza meg azt is, hogy tevékenységébe mennyit integrálhat a legkorszerűbb tudományos eredményekből. A szolgáltató és fogyasztó tisztázatlan érdekhelyzetén lényegében nem változtat az, ha a redisztributív rendszert már legitim módon meg-megtöri a piaci mechanizmus is. Ha a társadalomirányítás kénytelen elismerni a rendszer működőképtelenségét és ott ad szabad utat a már amúgy is létező piacnak, ahol legkevésbé tartható a régi rend, akkor nyílt egyenlőtlenségek kialakulásának segédkezik. A harmónikus átmenetet valószínűleg csak az biztosíthatja, ha az alapszükségletek rangsora és fontossági sorrendjére tekintettel, tehát stratégiai elveknek megfelelően fokozatosan teret nyit a piac számára. (Piacot először nyilván a fogászat, a plasztikai sebészet bizonyos területein vagy a felsőoktatásban, a másoddiplomás és posztgraduális képzésben lehet teremteni.) Csak a termelésben már

érvényesülő piac nyerhet fokozatosan teret az alapvető szolgáltatások, társadalmi juttatások bizonyos területein. Nálunk ma fordított mechanizmus látszik kialakulni, a termelés, a gazdaság piaca nehezen vagy egyáltalán nem formálódik, viszont a társadalmi juttatásokban egyre nagyobb szerepe lesz a piacszerű elosztásnak.⁵¹

A létező szocializmus hosszú távon megvalósult válságkezelése tehát értékválsághoz vezetett a közösségi és az egyéni érintkezések legtöbb szférájában. Bomlasztotta a nemzeti, a természetes közösségi, ezen belül különösen a családi kohéziót, a társadalom integráltságának állapotát. A kitűzött célok és az elérésükhöz intézményesített eszközök között vákuum keletkezett és spontán módon kifejlődtek olyan illegális eszközök, amelyek később a társadalmi nyomás hatására legalizálódtak. Az identitás értékeinek válsága utolérte az egyént állampolgárként, családtagként, ügyfélként, termelőként és fogyasztóként egyaránt.

Mondhatnánk, hogy ez az értékválság jelentős részben általános civilizációs ártalom, a modern társadalmi fejlődés eddig minden társadalmi formációban előforduló velejárója. A fejlett nyugati társadalmakban is válságban van a család, az iskola, az egészségügyi szolgáltatás, újra és újra felülvizsgálják az állampolgári jogok gyakorlásának feltételeit, a munkáltatói és munkaadói jogokat és kötelezettségeket, a piaci mechanizmust és a társadalmi redisztribúció harmónikus működtetésének feltételeit. Az alapvető különbség azonban az, hogy a polgári rendszer a nyíltabb társadalmi egyenlőtlenségeket vállalva, kevésbé lezártnak hitt rendszerben gondolkodva befogadóbbnak bizonyult a részleges reformokkal szemben, mint a létező szocializmus. A legújabbkori történelem alakulása azt mutatja, hogy a demokratikus hagyomány

és gyakorlat jóval több lehetőséget nyújtott az érdekek kifejeződésére, a társadalmi kontroll érvényesítésére, mint azt nálunk korábban feltételezték. A tudományos-technikai fejlődésből fakadó előnyök nem aknázhatók ki a helyzetüket alapvetően befolyásoló folyamatokat átlátni képes polgárok nélkül. Ehhez reálisan elérhető célokra, vállalható és átlátható funkciókra, szerepekre, világos és viszonylag őszinte érdekviszonyok alapján felépülő hatalmi struktúrára van szükség, amely folyamatosan kontrollálható és korrigálható.

4. Értékválság és deviancia

E fejezet elején azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a deviancia és ezen belül a bűnözés hozzávetőlegesen pontossággal negatív módon fejezi ki egy adott társadalomban a kohézió, az integráció^s fokát, a közmegelégedettséget, a társadalom morális egészségét. Deviancia alatt az uralkodó normáktól, az elvárt magatartási formáktól oly mértékben eltérő viselkedések halmazát értem, amelyek ön- és közveszélyességük alapján az adott társadalmi rendben intézményes reakciókat váltanak ki. Ez a fogalmi megközelítés - elismerem - csak egy a sok közül és leginkább a statikus helyzet értékelésére alkalmas. A deviancia dinamikus megközelítésben ugyanakkor minden fogalmi elemét tekintve térben és időben mozgásba lendül. Durkheim óta könyvtárnyi irodalom gyűlt össze e kérdésről. A dinamikus megközelítésben mindenképp abból kell kiindulni, hogy a jutalmazott, az átlagos, a tolerált, a tiltott és a veszélyesnek nyilvánított viselkedési módok terén megnyilvánuló tolerancia szintje időről-időre változik. Max Weber szóhasználatával élve az emberi

magatartás "értékracionális". Ezért az adott társadalom koherenciája tulajdonképpen annak a konformitásnak a mértékével mérhető, amit az egyének és csoportok tanúsítanak sajátjuknak vallott tilalmaik, hiedelmeik, tradícióik és törvényeik iránt.⁵² A társadalom mozgástörvényei - az eddigi tapasztalatok alapján - sokszínű, sokféle minősítésre okot adó magatartásokat hoznak létre. E magatartások minősítése a társadalom és a hatalom toleranciaszintjétől függ. A kettő általában nem esik egybe, illetve le is válhat egymástól. Monolitikus, diktatórikus rendszerekben a hatalom a minősítésben oly mértékben egyed-uralkodó, hogy a társadalmi tolerancia kifejeződésére nem is nyílik mód, ezért az adott társadalom kifelé akkor is koherensnek tűnik, ha számszerűen magasak a devianciát jelző mutatók. Pluralista társadalmakban, viszonylag kiegyensúlyozott hatalmi helyzetben ugyanakkor a társadalmi tolerancia nem tér el nagy mértékben a törvényekben vagy más módon a hivatalosan kinyilvánított toleranciától.

A két szféra értékítélete általában több tényező együtthatásának eredményeként formálódik ki. Az első az, hogy milyen mértékű társadalmi különbségek törésvonala mentén keletkeznek az átlagtól eltérő, negatív viselkedésminták. Minél nagyobbak a társadalmi különbségek, annál idegenebb, annál nehezebben elviselhető, annál veszélyesebbnek tűnő magatartások alkotják a deviancia szélső megnyilvánulásait. A másik - az előbbivel szoros összefüggő - tényező az, hogy milyen mennyiséget észlel és abban magára nézve milyen veszélyeket lát a közvélemény és a hatalom. A hatalom szempontjából e tényező értékelésénél nagyon fontos, hogy az mennyiben képes szembenézni a deviáns viselkedések társadalmi jelenlétével, milyen magyarázattal illeti azok keletkezését, hiszen nagyrészt ettől függ intézményes reakciója is. Végül a

harmadik tényező abban áll, hogy a társadalomirányítás intézményesített eszközeivel - gyógyító módszereivel, szolgáltatásaival, büntető rendszerével - mennyiben képes úrrá lenni a kellemetlenséget okozó, az együttélést komolyan zavaró, végső soron veszélyt jelentő magatartásokon. Ez utóbbi tényező mérlegelésénél igen fontos annak megítélése, hogy a deviáns viselkedéseket mennyire ejtik rabul a kezelésükre létrejött intézmények. Ha ugyanis e viselkedéseket a hagyományos, szűk szakmai kezelés keretei között tartják és nem észlelik, hogy létrejöttükben markáns társadalmi ellentmondások húzódnak meg, akkor elfedik a valóságos problémák létét és maguk is hozzájárulnak a deviancia társadalmi reprodukciójához.⁵³ Ezzel megakadályozzák egy új társadalmpolitikai stratégia kialakulását, a probléma gyökeréig hatoló, de még nem stigmatizáló hatású szolgáltatások, intézmények létrejöttét.

E három tényező együttesen ad magyarázatot arra, hogy miért nehéz statikusan, egy adott történelmi pillanatban számba venni a deviáns viselkedéseket, de arra is, hogy milyen nehézségek adódhatnak a számbavételnél akár történeti aspektusból, akár nemzetközi összehasonlításban. Többek között ezért elnagyolt minden olyan értékítélet, amely pusztán a deviancia társadalmi jelenlétének (számszerű adatainak, strukturális ismérveinek) megítélésén alapul, kiragadva azt abból a bonyolult társadalmi szövetrendszerből, amely létét, megítélését és kezelését meghatározza. Egy komplex elemzés eredményeként kialakított deviancia-kép ugyanakkor a társadalom betegségeinek általános diagnózisához is hozzájárulhat, hiszen a legsúlyosabb következmények okaira világíthat rá. Ez annak ellenére állítható, hogy a számon tartott, leleplezett deviancia legtöbb esetben nem vagy csak részben reprezentálja a ténylegesen előfordulót. Egyébként abban is az említett tényezők együtthatásának eredménye

tükröződik, hogy milyen súlyú, veszélyességű cselekmények, viselkedések jutnak hivatalos tudomásra és az sem közömbös, hogy mivel képes megbírkózni az intézményrendszer, mennyit és mit regisztrál a jelzésekből, megtagadja-e közreműködését vagy elébbemegy a folyamatoknak, a korábbi keretek között tartja-e a probléma megoldását vagy új társadalompolitikai stratégia kidolgozását határozza el.

A továbbiakban az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűnözés mutatóit vizsgálom az előbb részletezett szempontokra figyelemmel. Az elmúlt közel 50 évben a kutatások tapasztalata szerint a három - általában legmarkánsabbnak ítélt - deviáns magatartás mennyisége folyamatosan emelkedett. A növekedési ütem a hetvenes évektől felgyorsult és a különböző formák egybekapcsolódása, halmozódása egyre látványosabbá vált.

A századfordulón, a nagyobb mértékű iparosítást megelőzően Magyarországon az első nemzetközi összehasonlítás adatai szerint igen magas volt az alkoholfogyasztás. Ezt követően - nem kis mértékben az alkoholizmus elleni akkori társadalmi küzdelemnek köszönhetően - csökkent, majd az 1920-as évek végétől újra emelkedett. A folyamat a világháború után ismét kedvezőtlen tendenciát mutatott; 1951-ben a fogyasztás ismét elérte az 1930-as években rögzített igen magas értéket.⁵⁴ Az alkoholfogyasztás azonban még hozzávetőleges pontossággal sem jelzi az alkoholistaként nyilvántartott, kezelésre szoruló vagy kezelésben részesülők arányát. A mai magyar társadalomban minden hatodik-hetedik férfi alkoholistává válik. A nők között ez az arány 1,2-2,5%. A gondozásban nyilvántartott alkoholisták száma 1970-ben 39.388, 1980-ban 49.950, 1987-ben pedig 71.143 volt. Az emelkedés 80,6%-os.⁵⁵ A vizsgálatok megállapítása szerint az alkoholizmus valamivel nagyobb arányban

pusztít a paraszt-, mint a munkásférfiak körében; hasonló különbség a női alkoholistáknál nem tapasztalható. Az alkoholizmus emellett gyakoribbnak látszik a társadalom viszonylag hátrányos helyzetű rétegeiben, de az eltérés nem igazán jelentős.⁵⁶ Az alkoholizmus ma már népbetegségnek számít. A réteg szerinti eltérés inkább abban nyilvánul meg, hogy a társadalom perifériája felé haladva az alkoholizmus más deviáns viselkedésekkel együttesen, halmozódva fordul elő. Feltételezhető, hogy az alkoholizmus pszichoszomatikus tünetekkel és valóságos szomatikus betegségekkel is párosul és ez utóbbi két jelenség már a társadalom minden rétegébe jellemző.

Magyarország a századforduló óta élen jár az öngyilkosság gyakorisági mutatóival Európában. Az első statisztikai adatszolgáltatás bevezetése óta az öngyilkosság folyamatosan emelkedik. 1920-ban 1945, 1987-ben 4782 személy halt meg öngyilkosság következtében. A 100 ezer lakosra jutó gyakoriság is megkétszereződött (1920-ban 24.5, 1987-ben 45.1 volt). Ezer halálozásból a századfordulón 11.1, 1987-ben 33.5 volt öngyilkosság. A növekedés egyébként az 1970-es évek elején gyorsult fel, addig inkább folyamatosnak volt tekinthető. (1968-ban a 100 ezer lakosra jutó öngyilkossági arány 33.7, az ezer halálozásból pedig még csak 30-nak volt oka öngyilkosság. A 100 ezer lakosra jutó öngyilkosok aránya 1968 és 1987 között közel 75%-kal emelkedett.)⁵⁷ Az öngyilkosságnak inkább a területi, mint a réteg szerinti megoszlása jellemző. A statisztikai adatszolgáltatás kezdete óta az ország délkeleti részében a legmagasabb az öngyilkosságok aránya, az emelkedés is ezen a területen a legnagyobb. Az öngyilkosságnak az anómiával való kapcsolatára utal az a tény, hogy napjainkban Magyarországon közel 5 ezer ember öli meg magát évente, közülük kereken 3500 hatvanévesnél fiatalabb, fizikailag egészséges,

munkaképes személy.⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy a férfiak körében több mint hétszer gyakoribb jelenség az öngyilkosság, mint a nők között, az egyedülállók öngyilkossági gyakorisága pedig közel hétszer akkora, mint a másokkal együtt lakóké. Ez utóbbi jelenség az anómiás folyamatok bizonyítékaként fogható fel.⁵⁹

A bűnözés a deviáns viselkedés olyan formája, amely az előbbi két jelenséghez képest eltérő módon jelzi a társadalmi koherencia mértékét. "A deviáns viselkedés - Denis Szabo szerint - a személyiséghez és a szociokulturális környezethez kötött, míg a kriminális magatartás a történelemhez és az esetlegességhez kötött jogi kodifikációhoz kapcsolódik. Sajnálatos félreértések következhetnek abból, ha a deviáns viselkedésről beszélünk és közben kriminális viselkedésre gondolunk."⁶⁰ Az elhatárolást - ilyen megfogalmazásban - kissé merevnek tartom, de indokoltságát el kell ismernem. Azért merev az elhatárolás, mert a deviáns viselkedés megítélése ugyan inkább társadalmi, mint hatalmi mechanizmus terméke, de a deviáns viselkedések legszélsőségesebb formáinak mindegyikére az állami mechanizmusban (vagy nem ott, de annak segítségével) intézményesül kezelési, gyógyítási, megelőzési eljárás, szolgáltatás. Merev az elhatárolás azért is, mert nem veszi figyelembe, hogy a bűnözésnek is van egy igen jelentős része, amely erősen kötődik a változó történelmi, gazdasági, társadalmi körülmények ellenére mindig bűncselekménynek minősül. (Ilyen például a lopás, a betöréses lopás, a rablás, az emberölés, a zsarolás, a testi sértés stb.) Nem fogadható el az sem, hogy a deviáns viselkedés jobban személyiséghez kötött, mint a kriminalitás. Konkrét, egyedi megnyilvánulásában minden deviáns viselkedés - és így a bűnelkövetés is - személyiséghez kötött, társadalmi tömegjelenségként viszont társadalmi mozgástörvények terméke.

Az elhatárolás hangsúlyozására mégis azért van szükség, mert a bűnözés - a vele szemben kialakult büntető szankciórendszer következményeként - inkább lehet a hatalmi viszonyok akaratától függő jelenség, mint a deviancia többi formája. Erre lehet példa az 1950-es évek addig soha nem látott bűnözési hulláma. Az utolsó békeéveknek számító 1938-ban a bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek száma 50.918 volt,⁶¹ ezzel szemben 1951-ben 125.035, 1952-ben 136.120, 1953-ban 103.774. Ez a változás nem a természetes emelkedésnek, hanem annak volt köszönhető, hogy az ítélkezési gyakorlat a politikai diktatúra kiszolgálójává vált. Ma még nincs pontos adat arról, hogy az 1950-es években regisztrált bűnözésben mekkora arányt képviseltek az ártatlanul elítélt vagy soha el nem ítélt, csak ilyen eszközökkel félreállított "ellenfelek". Azt azonban már ma is tudjuk, hogy az említett években a jogerősen elítéltek 42.1, 32.4, illetve 22.6%-a volt üzérkedés, árdrágítás, közellátási büntett elkövetője.⁶² Ha ezeket a konstruált bűneseteket leszámítjuk, akkor a jogerősen elítéltek száma - különösen 1953-ban - már megközelíti az 1938-as adatokat.

A bűnözésként regisztrált jelenség összetételében és méreteiben híven tükröződik az erkölcsi értékítélet változása, a tudományos-technikai fejlődés életmódot befolyásoló szerepe is. "Magyarországon 1984-ben - írja Rózsa János - a bíróság elé állított személyek több mint 34%-át olyan magatartások miatt vonták felelősségre, amelyeket a második világháború előtt, de még 30 évvel ezelőtt sem tekintettek bűncselekménynek. (Ilyen például a közúti közlekedést veszélyeztető cselekmények, a garázdaság, az önbíráskodás, a kényszerítés, a tartási kötelezettség elmulasztása.) A fentiekkel szemben - folytatja - a polgári Magyarországon az utolsó békeévekben, 1936 és 1938 között az elítélt

személyek kb. 50%-át olyan cselekményekben mondták ki bűnösnek, amelyek ma nem, illetve csak szórványosan fordulnak elő, vagy veszélyességük csökkent és bűnvádi üldözésük feleslegessé vált (pl. lányszöktetés, gyermekkítétel, házasság intézménye elleni izgatás, férjszinlelés, blaszfémia).⁶³

Miután azonban az is jellemző egy adott társadalomra, hogy mit tart bűnözésnek és abból mennyit sújt szankcióval, Rózsa további összehasonlítása már nem tűnik megalapozottnak. Amikor az 1930-as évek adatait összeveti a jelenlegiekkel, majd megállapítja, hogy a 100 ezer lakosra jutó gyakoriság szempontjából a bűnözés jelentősen csökkent, nem jár el kellő körültekintéssel. (Az utolsó két békeévben 100 ezer lakosra 1041, illetve 1095 elítélés jutott, míg az 1980-as években mintegy 600.)⁶⁴ Amint arra Király Tibor rávilágít, az 1930-as évek végén megadott számok még magukban foglalták az olyan kihágásokat is, amelyek ma csak szabálysértéseknek számítanak és nem bűncselekményeknek. Ha a kihágásoktól eltekintünk, s csak a büntetteket és vétségeket vesszük figyelembe, a 30-as évek végének kriminalitási viszonyzáma 560 körül alakul, amely alig különbözik a jelenlegitől.⁶⁵

Pusztán a bűnelkövetők és a bűncselekmények számszerű alakulása - az előbb kifejtettek miatt - alig tükrözi a viszonylag rövid történelmi korszak alatt lezajlott társadalmi, gazdasági, politikai változásokat. A mélyebb összefüggések, tartós értékek mentén kialakuló jogsértések vizsgálata azonban kifejez valamit a lezajlott értékváltozásokból. Megmutatja például, hogy az 1930-as évekhez képest nőtt az emberi élet, testi épség tisztelete, hiszen csökkent az emberölés, az emberölés kísérlete és a testi sértés áldozatainak száma.⁶⁶

Vannak azonban kedvezőtlen, sőt kifejezttlen aggasztó tendenciák is. Az 1960-as évek közepe óta a büntetőpolitikát a dekriminalizáció jellemzi, ennek ellenére folyamatosan növekszik a felderített bűncselekmények száma, valamint a 100 ezer lakosra jutó bűncselekmények, illetve bűnelkövetők aránya. A növekedés üteme - az alkoholizmushoz és az öngyilkossághoz hasonlóan - az 1970-es évek elején gyorsult fel.⁶⁷ Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy csökkent a társadalomban a normakövetés.

Kedvezőtlen változást mutat az erőszakos bűncselekmények alakulása. Bár a számszerűen növekvő bűnözésben nem nőtt az erőszakos bűncselekmények aránya, tendenciája azonban káros társadalmi folyamatokra utal. Az 1960-as évek végén a túlnyomórészt falusi viszonyokra jellemző erőszakos bűnözés az 1980-as évekre inkább városi bűnözéssé változott. Az erőszakos bűnözést korábban elsősorban a szenvedély, a tartós kapcsolatból származó konfliktus motiválta, ma inkább a szükségletkielégítés, az anyagi motívum játszik szerepet, emellett kibővült a lehetséges sértettek köre; gyakrabban válik áldozattá az alkalmi ismerős, az idegen. Az elkövetők összetétele e bűncselekménytípusnál nem változott, továbbra is a legalacsonyabb iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű rétegek dominálnak.⁶⁸ A jelenség egyébként leginkább a rablások számának növekedésében érhető tetten. 1968-ban a 100 ezer vétőképes lakosra vetítve a rablás miatt elítéltek aránya 3.6 volt, 1982-ben 12.1. Különösen nagy az emelkedés a fiatalok körében, ahol ez a viszony-szám az 1968-as 12.2-ről 1982-re 64.2-re emelkedett.⁶⁹ A kedvezőtlen folyamatok felgyorsulása itt is az 1970-es évek közepétől figyelhető meg.

A bűnözés emelkedése mindenekeelőtt - az egyébként is többséget képviselő - vagyon elleni bűncselekmények folyamatos növekedéséből származik. Ezen

belül a személyek javai elleni elkövetett bűntettek száma lényegesen nagyobb ütemben emelkedett, mint a társadalmi tulajdon elleniek. (1968-ban a személy elleni bűncselekmények még nem érték el a vagyon elleni bűnözés kétharmadát, 1987-ben viszont már megközelítették annak háromnegyed részét.)⁷⁰ Különösen rossz közérzetet, fokozott veszélyérzetet okoz a lakosság körében a személyi tulajdont károsító betöréses lopások emelkedése. (E bűncselekmény miatt a felnőttkorú jogerősen elítéltek aránya 1968-hoz képest közel 115%-kal, a fiataloké pedig 130%-kal emelkedett.)⁷¹ Az utóbbi években a bűnügyi szakértők a szervezett bűnözés előfordulásáról is beszámolnak, mindenekelőtt a legveszélyesebb vagyon elleni bűncselekmények elkövetése terén.⁷²

A bűnözésről alkotott kép, az ezzel kapcsolatos közérzet akkor romlik igazán, ha általánossá válik az a tapasztalat, hogy a bűnüldözés kezéből kicsúszik a bűnözés kontrollja. Ez nemcsak a lakosság veszélyérzetét növeli, hanem ösztönzőleg hat a potenciális bűnelkövetőkre is, és így maga is hozzájárul a bűnözés növekedéséhez. Minél kisebb a leleplezés kockázata, annál több vállalkozó akad - főleg a vagyon elleni - bűncselekmény elkövetésére. A bűnüldözés hatékonyságának csökkenését jelzi, hogy amíg 1968-ban csak az esetek 19,2%-ában nem sikerült a tettet felderíteni, addig 1987-ben már 32,6%-ban volt a nyomozás eredménytelen. (A társadalmi tulajdon elleni lopások közel 51%-ának, a személyi tulajdon elleni lopások 61%-ának, a társadalmi tulajdon elleni rablások 33,3%-ának, a személyi tulajdon elleni rablások 38,5%-ának tettesét nem sikerült 1987-ben felfedezni.)⁷³

A bűnözés szerkezeti mutatóinak ismertetése során nem mellőzhető a fiatalok bűnelkövetők számba vétele sem. Jelenlétük azért is figyelemre méltó, mert fiatalokként történő elítélés gyakran a tartós bűnöző pályafutás

kezdeté lehet. Ennek bővebb kifejtésére a reprodukciós folyamatok tárgyalása során még visszatérek, azt azonban előre kell bocsátanom, hogy a visszaesők legveszélyesebb csoportjában a bűnöző pályafutás korán kezdődik, egyharmad részben 14-18 éves korban.⁷⁴ Emellett a fiatalok bűnelkövetés közvetlenebbül fejezi ki az adott társadalom szocializációs mechanizmusának hibáit, esetleg csődjét, az értékválságot, a nevelésre intézményesült szervezetek, eljárások negatív hatásait, mint a felnőtt bűnözés. Egy adott társadalom működési zavarainak vizsgálata során kiemelkedő jelentőségű kérdés az, hogy mennyiben képes a legfiatalabb generáció integrálására és milyen mechanizmusokat intézményesít a kívülrekedtekkel szemben. A fiatalok bűnelkövetőként és veszélyeztetettként nyilvántartottak számadatai e kétféle társadalmi adottságról egyszerre informálnak. A fiatalok bűnelkövetők száma 1965-től 1986-ig közel 40%-kal emelkedett, 100 ezer fiatalok lakosból 1965-ben még 112.1, 1986-ban viszont már 179.5 fiatalok elkövetőt tartottak nyilván. 1976-1986 között több mint 80%-kal növekedett a 12-14 évesek bűnözési aktivitása; őket gyermekbűnözőként regisztrálja a kriminálstatisztika. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a fiatalok által elkövetett bűncselekmények 70%-a, a gyermekkorúak által elkövetetteknek pedig több, mint 90%-a vagyoni elleni bűncselekmény, amelynek jelentős többsége - az elkövetés körülményei vagy az okozott kár szempontjából - nem tartozik a társadalomra komoly veszélyt eredményező bűncselekmények közé.⁷⁵ A társadalmi beilleszkedési zavarok kutatási eredményeinek publikálása óta ismert a veszélyeztetettként nyilvántartott gyermekek és fiatalok száma is. Eszerint 1972-ben még "csak" 74.000, 1982-ben viszont már 120.000 fiatalot tekintettek veszélyeztetettnek. A gyámhatósági ügyforgalmi adatok szerint 1980 és 1982 között 23.908-ról 30.300-ra növekedett a veszélyeztető családok száma!⁷⁶

A deviancia - ezen belül a bűnözés - adatainak áttekintése után felmerül a kérdés, hogy amit észleltünk, az kifejez-e valamilyen érték-válságot? Egyesek szerint az adatok növekedése még nem jelez érték-válságot. Sajó András például csekélynek ítéli a növekedést ahhoz, hogy minőségi változásról lehetne beszélni. "Igaz - írja -, a hatósági megfigyelés a hivatalos értékelés szerint fontosnak számító egynémely területen romlott a helyzet, ám a statisztikailag észlelt növekményt valójában a hatósági és hírközlés erősítés növelte társadalmi rendellenességé a tudatban. Igaz, a lakosság jelentős része aggódik, fél attól, hogy bűncselekmény áldozata lesz. E sokkal inkább más okokkal összefüggő szorongás felszínre törése, a rossz közérzet helyettesíti a megalapozott helyzetértékelést."⁷⁷ Sajónak igaza van abban, hogy a hatóság és a befolyása alatt álló vagy egyszerűen üzleti megfontolásokra épített szenzációt hajhászó hírközlés kisebb arányú és jelentőségű változásokat úgy is közvetíthet, hogy abból pánikszerű félelem keletkezik. Ilyen módon is elérhető, hogy a bűnözés és kezelése a társadalmi probléma rangjára emelkedjen. E hangulat fokozható és általa elérhető a "mindenható rend" iránti tömegigény kialakulása, amely párosulhat a büntetés mindenhatóságába vetett hittel, a szigorú szankciók alkalmazásának követelésével. Ilyen közhangulat kétségtelenül jó felhajtó erő lehet egy "rendet" ígérő politikai diktatúra számára. Ez tehát reális veszély.

A deviancia, ezen belül a bűnözés növekedésének társadalmi észlelése és kezelése azonban csak részben vezethető vissza a hatalom és a hírközlés manipulációjára és a más forrásokból származó szorongások felszínre törésére. A jelenséget sokkal bonyolultabbnak és hosszabb történelmi folyamat eredményének érzem. A deviáns viselkedési formák mindegyikének társadalmi

jelenléte bizonyítottan növekedett. Erre egy hosszú folyamat eredményeként került sor, olyan körülmények között, amelyben a meghírdetett társadalmi, gazdasági, politikai célok a többség számára jelentős részükben nem vagy csak nagy egyéni áldozatok árán érvényesültek. A társadalom szinte minden rétegében, közösségi formáiban értékválság alakult ki. Ennek az értékválságnak egyik okozója a hatalomnak bűnözéssel, sőt sok szempontból a devianciával kapcsolatban meghírdetett programja volt. Az 1960-as évek elejéig a bűnözést mint társadalmi jelenséget közismerten a szocialista társadalmi rendtől idegennek tartották, objektív okait a kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyaira, szubjektív okait pedig a kapitalista "tudati maradványokra" vezették vissza.⁷⁸ Ezeknek, a szocializmustól idegen elemeknek, "csökevényeknek" megszüntetését belátható időn belül megvalósíthatónak vélték. Az automatizmusok működésének eredményeként a létező szocializmus viszonyai között jóslták meg a bűnözés csökkenését, majd megszűnését. A deviancia átfogó vizsgálatát első ízben tartalmazó kutatási jelentés szerint a szocialista társadalomirányítási gyakorlat ezúttal is saját optimisztikus előfeltevéseinek és illúzióinak foglya lett. Optimizmusában odáig jutott, hogy a "múlt örökségeinek és maradványainak" pusztán negatív jellegű, a szó eredeti értelmében vett "destruktív" felbomlasztását önmagában véve pozitív vívmányként szemléli, tekintet nélkül arra, hogy vajon felépültek-e helyükön új értékek és társadalmi viselkedésszabályozó normarendszerek.⁷⁹ Az 1960-as évek végétől, de különösen az 1970-es évek elejétől nyilvánvalóvá vált, hogy egyéb társadalmi célkitűzésekkel együtt e területen is megghiúsult ábrándokkal kell leszámolni. Nem kis mértékben a korábban burzsoá áltudományoknak minősített, de időközben legitimé vált szociológiai, krimonológiai és

pszichológiai kutatásoknak köszönhetően egyértelművé vált, hogy a létező bűnözés, az öngyilkosság, valamint az alkoholizmus a létező szocializmus sajátja és ellentmondásainak újratermelődése során reprodukálódik. Az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bővített reprodukciós folyamatokról van szó, hiszen - mint láttuk - minden érintett területen emelkedő számarányokat regisztrált a hivatalos statisztika. A fenyegetettség érzése, a kiszolgáltatottság tehát nemcsak a valóságos veszélyeztetettség észleléséből fakadt, hanem abból is, hogy e vonatkozásban is szembe kellett nézni a megghiúsult célokkal. Hosszú ideig ugyanis a negatív jelenségekről szóló információkat titokként kezelték, később pedig misztifikált ködbe burkolták azzal, hogy részösszefüggésekről részinformációkat szolgáltattak. A tényekkel való szembenézésre, a devianciákkal való tartós együttélés feltételeinek megteremtésére viszonylag későn, az 1970-es évek közepétől mutatkozott késznek a társadalomirányítás. Éppen ekkorra érlelődtek meg közlésre a hatvanas években feléledt társadalomkutatás eredményei is. Az információk viszonylag hirtelen és nagy mennyiségben zúdultak a társadalomra, rossz közérzetet erősítő hatásuk így hatványozott volt.

A negatív jelenségekkel való szembenézés hiánya vagy hiányos volta okozta azt is, hogy a szaktudományok és a szakintézmények hosszú időre elkülönítették egymástól a deviáns jelenségeket. Az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a bűnözést szeparáltan, a hagyományos szakmai kezelés keretei között tartották, nem érzékeltették közös társadalmi gyökereiket s ezzel maguk is akadályozták egy átfogó társadalompolitika kialakulását. Így történhetett meg például az, hogy a büntetőpolitika bűnmegelőzés címén szociálpolitikaként kezdett működni vagy hogy a büntetőpolitika saját keretei között, saját

értékrendje szerint gyógyításra "vállalkozott" alkoholista bűnelkövetők, kábítószerfüggő személyek esetében. De hasonló folyamat zajlott akkor is, amikor az elmegyógyászat szociálpolitikát is folytatott alkoholista kliensei érdekében. A politikai mechanizmus sajátos működésére vezethető tehát vissza az, hogy a különböző kormányzati ágazatok szakmai feladataik ellátására egyre képtelenebbekké váltak, s ugyanakkor akadályozták az új politikai érdekövezetek - mindenekelőtt a szociálpolitika - kialakulását és nagymértékben gerjesztették a deviancia újratermelési folyamatait.⁸⁰ A szűk szaktudományi megközelítés sikeretelenségének felismerését jelentősen elősegítette a már említett, a társadalmi beilleszkedési zavarokkal foglalkozó komplex vizsgálat, amely kimutatta, hogy nincs elhatárolható, külön társadalmi gerjesztője az alkoholizmusnak, a bűnözésnek, a neurózisnak, az öngyilkosságnak stb. A politikai konzekvenciák megfogalmazása szempontjából hasonló hatása volt a Szociológiai Intézetben Ferge Zsuzsa vezetésével folytatott kutatásoknak is, amelyek az önálló szociálpolitika körvonalainak megrajzolására vállalkoztak.⁸¹

5. A szegénység és a bűnözés reprodukciójának összefonódása

A szegénység nemcsak az alapvető szükségletek kielégítésének korlátozott lehetőségeit vagy a társadalmi átlagtól lényegesen eltérő mértékét jelenti. A szegénység egyben létforma is, amelyben az egyes személyek, természetes közösségek vagy rétegek sorsukat sikertelenségként, kudarcként élik meg. A szegénységről kialakuló társadalmi értékítélet ebből a forrásból

táplálkozik és túlnyomórészt e nyomás, feszültség alakítja a társadalomirányítás reakcióit, a szegénység kezelésére irányuló politikát is. A szegénység a létező szocializmus viszonyai között sem szűnt meg, sőt az utóbbi időben új típusú szegénység kialakulásával kell számolni.⁸² Erről e fejezetben már kifejtettem állásponantomat, emellett érzékeltettem azt is, hogy az érintett rétegek körében társadalmi jelenlétükhöz képest fokozottabb a társadalmi átlagtól negatív módon eltérő és egyúttal leghagyományosabb deviáns formák reprodukciója. A következőkben a két jelenség reprodukciós folyamatainak összefonódását kívánom bemutatni. Mivel elsősorban az életformában átöröklődő értékek, viselkedési minták, normák feltárása a célom, ezért azokban a legkisebb közösségekben kellett a vizsgálatokat folytatnom, amelyekben ezek empirikusan megragadhatóak. Ez a természetes egység a család.

a) A család mint a társadalmi reprodukciós folyamatok színtere

A társadalmi viszonyok újratermelésében a családnak különleges szerepe van. A konkrét családi közösség társadalmi strukturában elfoglalt helyét, az általa képviselt értékeket, a tagok kapcsolatának tartalmát, a közösségi létet részben a közvetlen és aktuális társadalmi, környezeti viszonyok, részben pedig az előző generációkban felhalmozott anyagi és szimbolikus javak határozzák meg. Maga a család elsődlegesen vesz részt az egyedek biológiai reprodukciójában és bizonyos szimbolikus jellegű javak újratermelése, továbbörökítése is nagyrészt családi keretek között valósul meg. A társadalmi fejlődés mai fokán az anyagi javak újratermelése lényegében megszünt családi tevékenységi

formaként működni, de a fogyasztás és az ehhez fűződő tradíció és kultúra továbbra is túlnyomórészt családi keretekben ^orealizálódik és itt termelődik újjá. Mindez a családi életformában realizálódik, teljeseedik ki. "Az objektív világ - írja Losonczy Ágnes - csak tendenciaszerűen határozhatja meg az életmódot, olyan határrendszert vagy limitációs mozgásteret jelent, amely nélkül vagy amin kívül nem formálódhat az életmód, de amelyben az azonos sávokon belül egymástól eltérő módon alakulhatnak életmódok."⁸³ A család az új generáció számára adottságként nyújtja a közösség felnőtt tagjainak iskolázottságát, a munkamegosztás rendjében elfoglalt helyét, az ebből fakadó anyagi szociális viszonyokat mint az életmód alakításának objektív kereteit. E lehetőségekben belül azonban viszonylag eltérő életmódok alakulhatnak ki a több generáción keresztül átörökített értékek, normák, viselkedési minták viszonylag széles skáláján. Mint Losonczy Ágnes megállapítja, az életmód felfogható a társadalmilag szabályozott cselekvések rendjének, a lét megszervezése "belső ökonómiájának" is. Ebben az, amit az ember alkotó önrendelkezésének tartunk, az életmódban azt jelenti, hogy teret és módot ad az élet különböző belső és külső szféráiban a kiformált, választott értékek szerinti "gazdálkodásnak".⁸⁴ Ezek a folyamatok a kisközösségekben belül érzelmileg rendkívül erősen színezett módon valósulnak meg. Az érzelmi kötődés védőburkot képez a tágabb környezetből származó kihívásokkal, megrázkódtatásokkal szemben, kompenzálhatja az egyének társadalmi teljesítmény-kudarcait. A család érzelmi telítettsége fokozódott azóta, amióta termelő közösség-jellege háttérbe került és így egyre inkább a szimbólikus javak újratermelésében teljeseedik ki társadalmi funkciója. Az anyagi javak körforgása Ferge Zsuzsa szerint általában gyorsabb, mint a szimbólikus

tartalmaké, s ez az aszinkronitás számos társadalmi súrlódás vagy ütközés forrása.⁸⁵ Ezért a család egyre több társadalmi kihívásnak van kitéve, alkalmazkodó készsége egyre erőteljesebb próbatételekkel kerül szembe. Miután az alapvető hajtóerő - a felgyorsult tudományos-technikai fejlődés - külső elvárásként jelentkezik, a reakció mindenekelőtt védelmező jellegű és felerősödik a kisközösségek egyébként is meglevő konzerváló hajlama. A csoportok hajlanak arra - írta Bourdieu -, hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között azt jelenti, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. Így a változatlan fennmaradásra való hajlam éppúgy lehet az alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás, mint beletörődés szervező elve.⁸⁶ A változatlanul történő fennmaradásra való hajlam akkor eredményezi a fejlődéstől való látványos leszakadást, ha a külső folyamatok felgyorsulnak és ugyanakkor hiányoznak azok a társadalmi feltételek és egyéni adottságok, amelyek az alkalmazkodás lehetőségét megkönnyítenék. "Az esélyek felbecsülésének és megragadásának művészete - állapítja meg Bourdieu - vagyis hogy a helyzet jelenében felfedezzük a 'jelen idejű jövőt', az a képesség, hogy gyakorlati indukció révén megelőzzük a jövőt, sőt, hogy kiszámított kockázat segítségével lehetségest játsszunk meg a valószínű ellen, mindezek olyan készségek, amelyek csak bizonyos feltételek mellett, vagyis bizonyos társadalmi körülmények között sajátíthatók el."⁸⁷ Általánosságban azt lehet mondani, hogy minél egyoldalúbbak és kultúrálisan egyneműbbek azok a tapasztalatok, amelyeket az ember társadalmiasultságának időszakában gyűjtött, annál kevésbé rugalmas és alkalmazkodóképes a személyisége akkor, amikor eléri a felnőtt kort.⁸⁸

Az egyéni alkalmazkodási készségének kifejlődése a családban meglévő - mindenekelőtt kulturális - adottságoktól függ. Ezt korlátozott mértékben befolyásolhatják egyéb, a szocializációt szolgáló társadalmi intézmények. Napjainkban azonban a családban szerzett tulajdonságok még mindig meghatározó jelentőségűek. A magyar társadalom strukturájának minden vizsgálata azt mutatja, hogy a mindenkori társadalmi státuszra a szülők által közvetített kulturális örökség lényegesen nagyobb hatással van, mint bármely más intézmény szolgáltatotta tudás.⁸⁹ Sőt, egyes kutatási eredmények szerint az iskola, amely az egyéni felemelkedés, érvényesülés intézményesített eszközeként működhetne, nálunk inkább felerősíti, mint gyengíti az otthonról hozott különbségeket.⁹⁰

A családi közösségben megvalósuló átöröklési mechanizmusok megfékezése - az egyenlőbb esélyek biztosítása - a szegénységet újratermelő gazdasági, társadalmi mechanizmusok objektív akadályaiába ütközik. Tudomásul kell például vennünk, hogy amíg a termelésben szükség van - a foglalkoztatottak 20-30%-át kitevő - szakképzettlen munkaerőre, olyanokra, akiknél voltaképpen eleve hiányzik a felemelkedés célja, addig ez a réteg ki is alakul. Az ezzel ellentétes újratermelődési folyamatok megszervezése olyan anyagi erőforrásokat igényelne, amelyeket csak egy újabb gazdasági érdek hozhatna létre. Amint napjainkra világossá vált, az új gazdasági érdekek kifejeződéséhez a politikai intézményrendszer teljes reformjára van szükség. A deklarált politikai célkitűzések megvalósításának azonban nemcsak a történelmi örökség és a gazdasági adottságok rendszere állja útját, hanem az egyenlőbb esélyek biztosítására létrejött intézmények diszfunkcionális működése is. Ezek az intézmények időnként funkciózavarral küszködnek, sokszor történelmileg túlhaladott célkitűzéseket szolgálnak, az ott tevékenykedők nincsenek mindig

felvértezve azokkal a korszerű ismeretekkel, amelyek az állandó megújulás készségét biztosítanak. E mechanizmusok mélyebb összefüggéseinek elemzésére a későbbiekben még visszatérek. Most csak jelezni kívántam, hogy az egyéb, túlnyomórészt objektív adottságokból fakadó törvényszerűségek mellett ezek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a lezajlott nagyarányú gazdasági, társadalmi fejlődés ellenére, a soha nem látott mértékű és sebességű mobilitás után még mindig a családi adottságok a meghatározóak az átörökítési folyamatokban. Úgy tűnik, hogy aki hátrányos adottságú környezetben nevelkedik, annak integrációs esélyei a szüleihez képest mostanában kifejezetten romlanak.

b) A bűnelkövetők családi adottságai

Az 1960-as évek eleje óta végzett kriminológiai kutatások a bűnözés leghagyományosabb értelemben vett területein - így a vagyon elleni és az erőszakos bűnözés, valamint a fiatalkori és a visszaeső bűnelkövetők körében - egyre meggyőzőbben bizonyítják, hogy a bűnelkövetés többségét alkotó bűnözési formákért a társadalom különböző rétegei nem a társadalmi jelenlétükkel arányos mértékben "felelősek". A társadalom perifériáján élők nagyobb arányban vannak jelen.⁹¹ Miközben a bűnözés mint tömegjelenség társadalmi szinten termelődik, lezajlik egy újratermelődési folyamat is, amely viszont egy jól körülhatárolható rétegben igen intenzíven valósul meg. E réteg életkörülményei az elmúlt közel ötven év alatt jelentősen javultak, szükséglegkielégítési lehetőségeik szempontjából azonban még mindig hagyományos értelemben vett szegényeknek tekinthetők. Az extenzív fejlesztés során kialakult mobilitási

hullám egyáltalán nem vagy éppen hátrányosan érintette őket. Helyzetük, a társadalmi átlagtól való leszakadásuk változatlan maradt vagy romlott. Az extenzív gazdasági fejlesztés konzerválása, az automatizmusokra bízott társadalompolitika ellenére a hatvanas évektől kezdve életkörülményeik javultak. Ez egybeesett az életszínvonal általános emelkedésével és a társadalmi létbiztonság növekedésével, de intézményes támogatás híján nem rendelkeztek továbbra sem olyan induló tőkével, amely a felfelé irányuló mobilitásukat segítette volna. Az állami túlvállalás, a természetbeni juttatások egyenlőtlen társadalmi eloszlása őket sújtotta leginkább, hiszen alapvető szükségleteik kielégítése vált problematikusává. A második gazdaság életszínvonalat konzerváló, egyenlősítő hatása náluk elmaradt. Sem anyagi, sem szellemi tőke nem állt rendelkezésükre ahhoz, hogy a megnyíló piac versenyében partnerként részt vehessenek.

Életmódjukban gyakrabban fordulnak elő a társadalom által súlyosnak minősített deviáns viselkedési formák - a bűnelkövetés mellett az alkoholizmus és az öngyilkosság -, mint a társadalom átlagos szintjéhez közelebb álló rétegekben.⁹² Nehéz megállapítani, hogy a deviáns viselkedési formák akadályozzák-e a fejlődéssel való lépéstartást vagy éppen fordítva: a kitörés kilátástalansága kedvez a deviáns viselkedési minták sokszor generációról generációra történő átörökítésének. Valószínű, hogy egymást erősítő folyamatokról van szó.⁹³

Nem véletlen, hogy a létező szocializmus országaiban viszonylag kevés kutatás foglalkozott a bűnözés és az anyagi megélhetés összefüggéseivel. A szovjet kriminológiában is csak az utóbbi években találkozhattunk az első kísérletekkel. Az anyagi lét feltételeinek a bűnözésre gyakorolt hatásáról -

írja Szaharov - szerfelett ellentmondásos kijelentések hangzottak el az elmúlt évtizedekben. Mindenre található példa, a két jelenség közötti kapcsolat teljes tagadásától, az anyagi faktor eltúlzásáig bezáróan. A szerző megállapítja, hogy a társadalomellenes magatartás összefügg az élet anyagi feltételeivel. A törvénytisztelő lakosság életszínvonala magasabb, mint az elítélteké. A lakosság alacsonyabb anyagi színvonalon élő csoportjai nagyobb kriminogenitásról tanúskodnak. Az elítéltek többsége olyan személy, aki alacsony vagy viszonylag alacsony munkabérben és egy főre erő jövedelemben részesül. Az elkövetőknek mintegy 60%-a ipari fizikai munkás, ebből 42-46% tanulatlan segédmunkás.⁹⁴

A társadalmi fejlődéstől való leszakadás és a deviáns viselkedési formák - különösen a bűnözés - újratermelődése elsősorban a több generációt nyomon követő családkutatás során figyelhető meg. Ebből kiindulva kapcsolódtam be néhány évvel ezelőtt az MTA Szociológiai Intézetének a társadalmi reprodukciós folyamatokat és a szociálpolitikát vizsgáló kutatásába. 123 olyan családról sikerült három generációt átfogó vizsgálati anyagot gyűjteni, amelynek két vagy több tagja volt már büntetve, vagy a vizsgálat időpontjában folyt ellene büntető eljárás. A 123 család két csoportra oszlott. Az első csoportba 69 olyan család tartozott, amelyben fiatalkorú (14-18 éves) személy ellen a vizsgálat időpontjában büntető eljárás folyt és rajta kívül a családban más is összeütközésbe került a büntető jogszabályokkal. A másik csoportban 54 olyan - a vizsgálat időpontjában szabadságvesztés büntetését töltő - többszörös visszaeső volt, akiknek családjában még legalább egy büntetett előéletű személy élt.⁹⁵ A családfők a vizsgálat időpontjában általában 40 év körüliek voltak. Ez az a generáció, amely már a létező

szocializmusban nevelkedett és sorsát mindenekelőtt az itt érvényesülő törvényszerűségek határozták meg.

A bűnös viselkedési mintát átörökítő 123 család mint kisközösség igen sok szempontból különbözik az átlagtól. A formális, jogi státuszt tekintve az általam vizsgált családfők között a társadalmi átlagnak több mint ötszöröse (27,6 %) volt az elváltak aránya. (A 15 évesnél idősebb népességben az elváltak aránya 5,0 %.) A tényleges családi helyzet azonban eltér a rögzítettől, mivel majdnem minden ötödik család életközösségi, tehát jogilag nem szentesített kapcsolatban él. Gyakori a többcsaládos, ezen belül a kettőnél több generációs együttélési forma. A családi kisközösségeknek csak mintegy háromnegyed része él a szokásos - egy-két generációs - együttélési formában. A fennmaradó 25 %-nál három-négy generáció lakik egy fedél alatt. Ha ehhez még hozzászámítjuk az átlagostól lényegesen eltérő gyermekszaporulatot, akkor világossá válik, hogy a családi közösség a társadalomnak ebben a csoportjában lényegesen népesebb. Nincs gyermeke a családok 26,0%-ának, egy gyermeke van 11,4%-ának, két-három gyermeke van 19,5%-ának, négy és ennél több gyermeke van 41%-ának. Ez utóbbi kategóriának a felében - az összes vizsgált családok 21,1%-ában - a gyermekek száma hét vagy ennél is nagyobb. A nagy ^{letétele} család a magyar családok 5,8%-ára jellemző, a vizsgált kisközösségeknek azonban majdnem a felére. Mielőtt azonban az olvasó ezekből az adatokból arra következtetne, hogy a több generáción keresztül bűnöző családok vizsgálatából cigánykutatói eredményekhez jutottam, meg kell jegyeznem, hogy a megkérdezett családok közül csak minden ötödikben találtam olyan felnőtt személyt, aki cigány származásúnak vallotta magát.⁹⁶

A munkamegosztás rendjében elfoglalt hely alapján a társadalmi átlagtól való negatív eltérés a nem mezőgazdasági munkát végző szakképzettlen munkások nagy arányában mutatkozik meg. A segédmunkások aránya a családfők körében 48,9%, míg a népességben 1980-as években 10-12% körül alakul. Minden más foglalkozási kategória a vizsgált körben lényegesen elmarad a társadalmi átlagtól. Egyébként a családfők 91,7%-a fizikai munkából tartja el családját. (Az aktív dolgozók körében a fizikai munkások aránya országosan 71,0%.)⁹⁷

Az iskolai végzettség is a fentieknek megfelelően alakul. A családfők 38,1%-a nem rendelkezik - az egyébként kötelező - 8 osztályos végzettséggel és csak 25,7%-nak van az általános iskolainál magasabb végzettsége. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint az összes férfi dolgozó 17,6%-a, a férfi fizikai dolgozók 21,5%-a nem rendelkezik a kötelező minimummal, és az általános iskolainál magasabb végzettsége van a férfi dolgozók 49,4%-ának, a férfi fizikai dolgozók 39,3%-ának. Miután az általam vizsgált családok felnőtt tagjainak iskolai végzettsége, a foglalkozási strukturában elfoglalt helye az átlagostól lényegesen elmarad, érthető módon a közösség anyagi viszonyai is kedvezőtlenül alakulnak. Ezt, az egyébként hosszabb felhalmozási folyamat eredményeként kialakuló lakásviszonyok fejezik ki leginkább. Igen rosszak a lakásviszonyok a családok 39,8%-ánál, a lakás ugyanis csupán cselédlakás, szükséglakás, pincelakás, putri, nem lakás céljára szolgáló helyiség, épület, persze komfort nélküli. A családoknak alig több mint egyharmada él normális körülmények között, mert két személynél több nem lakik egy szobában. 32%-a már zsúfoltan és további 31%-a tűrhetetlen körülmények között él, mivel négy vagy ennél több személy zsúfolódott össze egy lakószobában. (A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint a magyar családok 80%-a az egy szobára jutó

lakók szempontjából normális körülmények között él, 17%-a zsúfoltan és csak 3 %-a türhetetlenül zsúfoltan.) A vizsgált családok kétharmad részénél olyan lakásviszonyok alakultak tehát ki, amelyek az egyén tűrőképességét komolyan igénybe veszik és a súrlódási lehetőségeket is fokozzák. Sajátos módon azonban a kereseti viszonyok, az egy főre eső jövedelem nem marad el olyan mértékben a társadalmi átlagtól, mint amilyen helyzetre a lakáskörülményekből következtetni lehet. A családi jövedelmet azonban bemondás alapján rögzítettem; féltő, hogy félreértelmezett önértékből a megkérdezettek a tényleges helyzetnél lényegében jobbat akartak felmutatni. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a vizsgálatban részt vevő családokban az aktív keresőkre jutó inaktív családtagok aránya közel háromszorosa volt az országos átlagnak. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint 100 aktív keresőre 73 inaktív és eltartott jutott, a megvizsgált családokban viszont 200.

A lakáskörülményekben kifejeződő lényeges lemaradásra magyarázatot találhatunk még abban is, hogy az általam vizsgált személyek majdnem teljesen kiszorultak a második gazdaságból.⁹⁸ Lévéen többségük szakképzetlen és nem földtulajdonos, kevesebb módjuk van a munkahelyi túlmunkára, a munkahelyen kívüli kereső tevékenységre vagy a munkaidőn túli önálló gazdálkodásra. Amíg hazánkban a háztartások 70%-ának, addig az általam vizsgált családok negyed-részének van a második gazdaságból származó jövedelme.⁹⁹ 1983-ban a második gazdaságból származó jövedelem elérte a munkajövedelmek 27%-át.¹⁰⁰ Ettől a lehetőségtől a vizsgált közösségek háromnegyed része elesett.

E helyzetet tovább rontja a közösségben többnyire halmozottan előforduló deviáns viselkedési forma és ennek káros anyagi és erkölcsi hatása. A vizsgálat kritériumaként meghatározott büntetett előélet a 123 családból

összesen 316 személyt érintett. Emellett az alkoholizmus, az öngyilkosság, a szerzett elmebetegség a családok 65,9%-ára volt jellemző. Ha itt most a deviáns viselkedési formáknak csak az anyagi létfeltételekre gyakorolt hatására vagyunk tekintettel, akkor is egyértelmű, hogy azok az önsors-rontó folyamatok részeként jelennek meg. Az általuk elkövetett bűncselekményeknek ugyanis több mint a fele vagyoni jellegű, de ezek túlnyomó többsége olyan csekély anyagi haszonnal jár, hogy a létfeltételeket alapjában véve nem javítja. Különösen, ha veszteségként számításba vesszük a büntetésként kifizetendő összegeket, a szabadságelvonás miatt kiesett munkaidőt. A vagyon elleni bűncselekmény tehát ebben a társadalmi rétegben nem hoz "profitot", legfeljebb alkalmi szükségleteket elégít ki. A rendszeres alkoholfogyasztás, az alkoholista életvezetés viszont a családok számára jelentős anyagi következményekkel jár. A közösségek minden harmadik 14 éven felüli tagja rendszeres ivónak vagy alkoholistának vallotta magát, a családok 15%-ában a közösség megítélése szerint három és ennél több személy alkoholista. Számításaink szerint a vizsgált családokban az alkoholra fordított összeg eléri a család élelemre költött kiadásainak a felét, a családok összjövedelmének 20-30%-át.¹⁰¹ Más kutatások is bizonyítják, hogy a deviancia, ezen belül különösen az alkoholizmus és a bűnözés nagymértékben hozzájárulhat a relatív deprivációhoz, a perifériára sodródáshoz, ez a tétel azonban megfordítva is igaz.¹⁰²

A bűnös viselkedés társadalmi átörökítésében részt vevő családok vizsgálata során tehát kiderült, hogy e kisközösségekben a hátrányos társadalmi helyzet elemzésénél általában használatos faktorok mindegyike jelen van. (Ezek között azért nem szerepel a területi mutató - a családok városi és községi megoszlása -, mert a vizsgálat alkalmával az országos megoszlás szerint való-

gattam.) A faktorok külön-külön történő számbavétele után viszont már megállapítható, hogy az általam vizsgált népesség kétharmada - legalább két-három tényező jelenléte miatt - hátrányos helyzetű, 43%-a pedig olyan közösség, amelyben az összes jelentős hátrányos helyzetet minősítő mutató együtt található. Ez utóbbit minősíthetjük halmozottan hátrányos helyzetű csoportnak. Az ide tartozó családok kivétel nélkül a fiatalkori bűnözés reprodukciójában játszottak szerepet, hiszen úgy kerültek be a vizsgálatba, hogy a kérdéses időpontban egy-két gyermekük mint fiatalkorú ellen büntető eljárás folyt. A kérdéses időpontban Magyarországon az aktív keresők 18,8%-a élt a társadalmi minimum alatt, további 7,1%-a viszont a létminimumot sem érte el.¹⁰³ Ha ezt a 25,9%-ot viszonyítom a vizsgálatomban észlelt közel 50, illetve 70 százalékhoz, akkor úgy érzem, bizonyítást nyert az a hipotézis, miszerint a bűnelkövetés családi keretek között megvalósuló társadalmi reprodukciója a legszegényebb rétegekben igen intenzív.

Az ide sorolható családok társadalmi leszakadása több generáción ^{át} ~~ke-~~
~~resztül megvalósult~~ ^{öröklött} folyamat ^{eredménye}. Ennek igazolását szolgálja a következő rész. Bizonyítani kívánom azonban azt is, hogy e családok nem reprezentálják sem a bűnözőket, sem a létező szocializmus szegényeit. Esetükben a két társadalmi jelenség sajátos keresztmetszetében létrejött marginális csoportról van szó.

c) A történelmi lemaradás több generációs átörökítése

A történelmi jelentőségű, több generációs lemaradás legfontosabb, összefoglaló értékű bizonyítéka a nagyszülői generáció iskolai végzettségbeli elmaradása a saját korosztályától. A nagyapáknak több mint a fele nem tett eleget az akkori iskolai végzettségbeli elvárásoknak, minden harmadik a hétköznapi tudás minimumát sem birtokolta, hiszen nem járt iskolába. (Az azonos korú népesség - a mai 70 évesek - közül csak 3,3% nem járt iskolába és 33,9%-uk nem tett eleget a kötelező minimumnak.)

A nagyszülői generáció gazdasági adottságai is olyan körülményeket sejtetnek, amelyek jelentős neveltetési hátrányokat eredményezhettek a következő, a szülői generáció számára. 1949-ben, amikor a nagyapák 38-40 évesek voltak, az aktív férfi lakosság több mint 40,0%-a még önálló volt, saját földjén mezőgazdasági tevékenységet folytatott vagy kisiparosként, kiskereskedőként dolgozott. Az általam vizsgáltak közül hasonló helyzetben a nagyapáknak csak 0,8%-a volt. Többségük magántulajdonnal nem rendelkező fizikai munkásként az iparban és a mezőgazdaságban helyezkedett el vagy a nagycsaládban segítő családtagként dolgozott. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy ez a réteg kimaradt a parasztság jelentős részét érintő földosztásól és így az önálló gazdálkodás lehetőségéből. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint a hasonló korú megkérdezettek 61%-ának volt önálló gazdasága, ebből 25%-nak ma is módja van gazdálkodni. Ezzel szemben az általam megkérdezettek közül is csak minden ötödik (21,9%) számolt be arról, hogy a családnak valamikor is volt módja önálló gazdasági tevékenységre. Ez a hiány nemcsak az akkori megélhetési viszonyok szempontjából jelentett komoly hátrányt, hanem

megakadályozta egy autonóm létet biztosító munkakultúra kialakulását és továbbörökíthetőségét is.

Az egyenlőtlen esélyek halmozódását érzékelteti, hogy a nagyszülők által alapított családok között a társadalmi átlag kétszerese volt a nagy család. (1949-ben a magyar családok 30,3%-a nevelt négy és ennél több gyermeket, míg az általam vizsgált első generációs családok 71,1%-a.)

A most szülőként vizsgált generáció neveltetése olyan korszakban zajlott, amely tragikus történelmi események sora után robbanásszerű átalakulást hozott magával a gazdasági és a társadalmi élet minden szférájában. A háború, az újjáépítés, majd a politikai, a gazdasági és a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozása, a társadalom szerkezetének rövid idő alatt történő átalakulása rányomta a bélyegét a kisközösségek életére is. A pontos összehasonlításra nincsenek adataim, de feltételezhető, hogy a viszonylag harmónikus fejlődés periódusaihoz képest ebben a korban több volt az olyan gyermek, aki történelmi okok miatt nélkülözte a szülői gondoskodást. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint szülővesztés miatt nehéz körülmények között nevelkedett országosan a ma 40 éves generáció közel negyedrésze, az azonos korú vizsgálati alanyainknak pedig a fele. A szülők halála, válása, tartós távolléte miatt kialakult nehéz érzelmi helyzet tehát elsősorban a már hátrányos helyzetű családokat sújtotta és ez az általam vizsgált - ma már maga is szülőként élő - minden második személyre érvényes. Ezek jelentős többsége soha nem ismerte meg a társadalom által normálisnak tartott családmódellet, hiszen vagy nem teljes családban nevelkedett (csak egy szülője volt), vagy nem vér szerinti felmenői nevelték (mostoha, rokonok, nevelő szülők), vagy intézetben nevelkedett, minden ötödiknek pedig állandóan változott a nevelést biztosító környezet személyi összetétele.

Az iskolázatlan családi környezet, a nehéz anyagi körülmények, a kedvezőtlen érzelmi neveltetés a ma már szülőként élők integrációs készségét nem fejlesztette arra a szintre, amely az időközben a felgyorsult társadalmi fejlődés követelményeihez való alkalmazkodást elősegíthette volna. Ez a megállapítás a nagyszülői generáció összes leszármazottjára érvényes, tehát a visszacsúszó bűnelkövetőkre, a fiatalok bűnözés reprodukciójában szerepet játszó családfőkre és mindkét csoport testvéreire. Sem az iskolai végzettség, sem a foglalkozási összetétel szempontjából nincs lényeges különbség a bizonyíthatóan bűnözésben érintettek és azok testvérei között. Ugyanez a hasonlóság, szinte azonosság tapasztalható a harmadik generációban, a mai fiataloknál. Az elvárásoktól való elmaradás itt is mindenekelőtt az iskolai végzettségben jut kifejezésre. Bár a nagyszülőkhöz képest a szülők iskolai végzettségének szintje abszolút értelemben nőtt - különösen a szélső értékek vonatkozásában mutatkozik javulás - de az időközben 6-ról 8 osztályra növekedett kötelező minimumnak közel azonos arányban nem tudtak eleget tenni. Relatív elmaradásuk tehát konzerválódott. (Lásd az 1. sz. táblát.)

Megemlítendő még, hogy a fiatalok bűnözés reprodukciójában szerepet játszó családok körében 31,4%-ot tesz ki azoknak az aránya, amelyekben egyik házaspár sem rendelkezik nyolc osztályos végzettséggel; ezek fele (15,8%-a) olyan közösség, ahol mindkét házaspár analfabéta. Ez az arány történelmi összehasonlításban voltaképpen az ország 1910-es állapotának felel meg, akkor ugyanis a hét éven felüli magyar lakosság körében a teljesen iskolázatlan réteg aránya még 18,2% volt. Az alacsony iskolai végzettségűek szinte kasztszerűen történő egymás közötti házassága azonban nemcsak az általam vizsgált körben, hanem a lakosság hasonló adottságú csoportjában is jellemző.